

European Training Foundation

ORGANIZACIJE CIVILNOG DRUŠTVA I RAZVOJ LJUDSKOG KAPITALA

Izveštaj za Srbiju

Konačni izveštaj, 20.12.2020.

PREDGOVOR

Glas i delovanje organizacija civilnog društva (OCD) u neformalnom i informalnom učenju pomažu mladima i odraslima u ostvarivanju pristupa celoživotnom učenju i doprinose postizanju cilja kvalitetnog obrazovanja za sve, koji je opisan u Cilju održivog razvoja br. 4 (COR4).

Usled pandemije kovida-19, OCD se vraćaju svojim aktivnostima u oblasti neformalnog i informalnog učenja i podrške zapošljavanju, kao pravcu budućeg delovanja u novoj stvarnosti. Munjevita globalna dešavanja i prekidi koje je prouzrokovao kovid-19 prinudili su OCD da brzo prilagode svoje usluge, kako bi se još više približile lokalnim korisnicima, a često i da uvede inovacije.

Ovo su neki od opštih zaključaka ankete ETF-a o odgovoru na kovid-19 među organizacijama civilnog društva koje se bave razvojem ljudskog kapitala (human capital development – HCD), konkretnije neformalnim i informalnim učenjem i podrškom zapošljavanju. Anketa ETF sprovedena je 2020. godine i nadovezuje se na dosadašnji rad u ovom sektoru. Obuhvaćeno je šest zemalja: Albanija, Jordan, Srbija, Tadžikistan, Ukrajina i Uzbekistan.

Rezultati ankete ETF potvrđuju shvatanje uloge OCD kao posrednika između organa javne vlasti i građana. One pružaju relevantne ulazne informacije za dijalog o politici na nacionalnom i lokalnom nivou u svojstvu posmatrača, zagovornika i partnera, mada se često njihova uloga svodi na konsultativnu, sa ograničenim uticajem na odluke o politikama. OCD i institucionalni organi zajednički mogu da učine više na unapređivanju razvoja ljudskog kapitala u društvima koja prolaze kroz promene i obezbeđivanju efektivne dostupnosti učenja, tako da niko ne bude izostavljen.

Cilj ankete bio je da se oceni operativni kapacitet OCD u oblasti razvoja ljudskog kapitala, kao i njihova dinamika i otpornost u kontekstu krize prouzrokovane pandemijom. Primera radi, u okviru ankete ocenjivano je koliko su OCD proaktivne, odnosno reaktivne u vanrednim okolnostima, koliki im je kapacitet za mobilisanje resursa (ljudskih i finansijskih), kontekst inovacija i anticipiranja, kapacitet za organizaciono učenje, komplementarnost u odnosu na delovanje lokalnih i nacionalnih organa vlasti, kao i planovi za naredni period.

U delu koji se odnosi na rad OCD u oblasti razvoja ljudskog kapitala, anketa se fokusirala na:

- razvoj veština kroz neformalno i informalno učenje mladih i odraslih;
- usluge vezane za zapošljavanje koje podržavaju vezu između učenja i zapošljavanja;
- podizanje svesti i aktivnosti zagovaranja u vezi sa razvojem veština i zapošljavanjem;
- stvaranje, korišćenje i razmenu znanja o razvoju veština i zapošljavanju.

U izveštaju za Srbiju predstavljeni su rezultati ankete ETF o OCD koje se bave aktivnostima vezanim za razvoj ljudskog kapitala u zemlji. On daje sliku OCD koje u Srbiji doprinose razvoju ljudskog kapitala, uključujući i izazove s kojima se suočavaju i mogućnosti koje im se ukazuju.

Izveštaj počinje uvodnim delom o ciljevima studije, korišćenoj metodologiji i okviru politika vezanih za OCD u zemlji. U 1. poglavlju predstavljen je profil OCD koje su učestvovala u anketi. U 2. poglavlju predstavljeni su nalazi vezani za odgovor OCD na posledice pandemije kovida-19 za razvoj ljudskog kapitala. Izveštaj u 3. poglavlju analizira dijalog OCD i zainteresovanih strana, kao i dijalog o politikama, a u 4. poglavlju analiziran je potencijal za budući doprinos

razvoju ljudskog kapitala. Nalazi razgovora koji su obavljani s malom grupom korisnika usluga OCD predstavljani su u 5. poglavlju. Na kraju, u 6. poglavlju su zaključci strukturirani prema ključnim pitanjima, uz preporuke vezane za aktuelno angažovanje i ulogu OCD, kao i njihov potencijal za naredni period u sektoru razvoja ljudskih resursa.

Autor ovog izveštaja je Aleksandra Čalošević, koja je sprovela anketu u Srbiji. Konceptija, projektovanje i metodologija ankete su odgovornost tima ETF, odnosno ekspertske tima koji čine Sirija Taureli (koordinator), Margareta Nikolovska, Stilijanos Karajanis, Ajan Kaming i Nadežda Solođankina. ETF je takođe pripremila rezime najvažnijih nalaza iz svih 6 zemalja koje su učestvovala u istraživanju da bi prikazala njihove sličnosti i razlike, koji su dostupni na ETF Open Space. Cilj je da se izvuku opšti zaključci, podrži međusobno učenje i omogući zajedničko sagledavanje uslova koji omogućavaju aktivno angažovanje OCD u koncipiranju, sprovođenju, praćenju i ocenjivanju politika u oblasti razvoja ljudskog kapitala.

Izjava o odricanju odgovornosti:

ETF nije izvršila redakturu ovog izveštaja niti ga je formatirala. Ukoliko nije navedeno drugačije, ponovno korišćenje ovog dokumenta dozvoljeno je na osnovu licence Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>). To znači da je ponovno korišćenje dozvoljeno pod uslovom da je na odgovarajući način naznačeno autorstvo i da su sve eventualne izmene obeležene. U ovom izveštaju iznete su činjenice i mišljenja autora, koja ne odražavaju nužno gledišta ETF ili institucija EU.

SADRŽAJ

AKRONIMI I SKRAĆENICE	6
UVOD	7
POGLAVLJE 1 PODACI O ORGANIZACIJAMA	9
Baza podataka i OCD koje su učestvovalе u istraživanju	9
Nalazi	9
POGLAVLJE 2 UTICAJI KOVIDA-19 I OTPORNOST	17
POGLAVLJE 3 UČEŠĆE INTERESNIH GRUPA I DIJALOG O POLITICI	21
POGLAVLJE 4 RAZMIŠLJANJE ZA BUDUĆNOST	24
POGLAVLJE 5 EFEKTIVNOST RADA OCD	26
Razgovori sa krajnjim korisnicima	26
Prakse koje obećavaju i istaknuti primeri	29
POGLAVLJE 6: ZAKLJUČCI	31
Zaključci	31
Pitanja koja se tiču politike	33
LITERATURA	34

AKRONIMI I SKRAĆENICE

CIVICUS – Svetska alijansa za učešće građana

KOVID 19 – bolest izazvana korona virusom iz 2019. godine

OCD – organizacija civilnog društva

EK – Evropska komisija

EU – Evropska unija

FB - Facebook

HCD – razvoj ljudskog kapitala

LLF – celoživotno učenje

MOOC – masivni otvoreni onlajn kursevi

COR – Ciljevi održivog razvoja

UVOD

Srbija ima dugu tradiciju prakse civilnog društva, koja datira s kraja 19. veka¹. Period nakon II svetskog rata (u vreme Jugoslavije) bio je obeležen sistemom vrednosti civilnog društva koje je funkcionisalo unutar strogih ograničenja preovlađujućeg ideološkog konteksta. Nakon pada real-socijalizma, pojavljuju se i OCD koje se zalažu za demokratsku političku kulturu, od kojih su mnoge tokom turbulentnih devedesetih funkcionisale u štetnom konfliktu sa državom. Zakonski okvir koji trenutno uređuje rad OCD se zasniva na nekoliko zakona, koji uređuju oblast udruženja, zadužbina i fondacija; volontiranja, obrazovanja odraslih, omladine i finansiranja programa od javnog interesa. U poslednjem izveštaju EK o napretku pominje se da „*nacionalna strategija i akcioni plan za pomoć u stvaranju pozitivnog okruženja za OCD još uvek nisu usvojeni*“, te da je „*potrebno na terenu uspostaviti povoljno okruženje za razvoj i finansiranje civilnog društva*“². Zakon o javnim nabavkama Republike Srbije dozvoljava nabavku usluga u oblastima obrazovanja i stručnog osposobljavanja između ostalog i od OCD. Zakonom o budžetu predviđeno je izdvajanje sredstava za aktivnosti OCD u oblasti zapošljavanja omladine. Zakon o obrazovanju odraslih priznaje OCD kao organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih, pod uslovom da su registrovani za obavljanje te delatnosti i da su stekli status „javno priznatog organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih“. Nacionalnim akcionim planovima zapošljavanja takođe je predviđeno uključivanje OCD u njihovo sprovođenje. Sa formiranjem nove Vlade (2020. godine) i uspostavljanjem novog Ministarstva za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, zatvorena je dotadašnja Kancelarija za saradnju sa civilnim društvom, koja je bila glavni koordinator saradnje između sektora civilnog društva i vlade, što je prouzrokovalo zabrinutost u ovom sektoru³.

Prema najnovijim podacima⁴, u zemlji je registrovano preko 32.000 udruženja (pored 900 fondacija), od kojih su dve trećine registrovane tokom poslednje decenije. Polovina tih OCD posluje bez ikakvih prihoda, odnosno prometa. Oko 32% registrovanih OCD je aktivno u oblasti istraživanja i obrazovanja, a 34% u oblasti vaninstitucionalnog učenja i dodatnog obrazovanja/obuke. Većina (tri četvrtine) smatra da je njihov uticaj na kreiranje kako lokalnih, tako i nacionalnih politika minimalan. Održivost usluga i dalje predstavlja problem. Mnoge OCD (oko 30% njih) smatraju da je obrazovanje jedan od najizazovnijih problema u zemlji. U sektoru verovatno radi oko 8.000 lica⁵. Neki autori smatraju da sektor trenutno prolazi kroz važne promene pravca delovanja⁶ koje se odnose na prelazak na pružanje usluga, umesto rada na postizanju društveno-političkih promena. Nivo poverenja građana u organizacije civilnog društva je još uvek ograničen, jer je uvrežena percepcija da OCD ne utiču na svakodnevni život građana.

U skladu sa Zakonom o obrazovanju odraslih, obrazovanje odraslih je deo obrazovnog sistema u Republici Srbiji i svrha mu je da odraslima tokom celog života obezbedi sticanje kompetencija i kvalifikacija potrebnih za lični i profesionalni razvoj, rad i zapošljavanje, kao i društveno odgovorno

¹ Više pojedinosti može se naći u

https://www.undp.org/content/dam/serbia/Publications%20and%20reports/English/UNDP_SRB_Civil_Society_in_Serbia_-_Suppressed_during_the_1990s_-_Gaining_Legitimacy_and_Recognition_after_2000_-_CIVICUS_Civil_Society_Index_Report_for_Serbia.pdf. Neka od najranijih OCD su npr. Družina za potpomaganje srpske književnosti (osnovana 1881.), Radnički savez (osnovan 1903.), Hevra Kadiša (osnovana 1729.), Družina mladeži srpske (osnovana 1847.).

² Izveštaj dostupan na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/serbia_report_2020.pdf

³ Vidi npr. <https://www.gradjanske.org/en/civil-society-concerned-about-the-abolition-of-the-office-for-cooperation-with-civil-society/>

⁴ Podaci i više pojedinosti dostupni u https://act.org.rs/wp-content/uploads/2019/12/OCD-Sector-in-Serbia-2019_Summary_WEB.pdf

⁵ Izvor dostupan na https://monitoringmatrix.net/wp-content/uploads/2020/06/Serbia_English_CMR-2019-CIVIC_INITIATIVES.pdf

⁶ Vidi npr. <https://www.secons.net/files/publications/75-publication.pdf>

ponašanje. Formalno obrazovanje odraslih zasniva se na odobrenim nacionalnim nastavnim planovima i programima osnovnog i srednjeg obrazovanja, sa dve vrste programa: opšte formalno obrazovanje, koje za cilj ima bolje ovladavanje osnovnim veštinama, i stručno formalno obrazovanje, koje za cilj ima sticanje priznate kvalifikacije u odraslom dobu. Neformalno obrazovanje odraslih je definisano kao organizovani procesi učenja odraslih na osnovu posebnih programa, radi sticanja znanja, vrednosti,.

Postoje 3 vrste ustanova koje mogu da realizuju programe obrazovanja i osposobljavanja odraslih:

- opšte i stručne škole (redovne škole, škole specijalizovane za učenje odraslih)
- javne službe (čiji je osnivač Vlada i/ili jedinice lokalne samouprave, npr. Nacionalna služba za zapošljavanje, centri za stručno usavršavanje odraslih)
- javno priznati organizatori aktivnosti obrazovanja odraslih (to mogu da budu nevladine organizacije, udruženja, otvoreni univerziteti, karijerni centri, centri za savetovanje i obuku, privatne škole ili bilo koji drugi priznati organizator aktivnosti obrazovanja).

Javno priznatim organizatorima aktivnosti obrazovanja odobrenje izdaje Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i oni moraju da zadovoljavaju obrazovne standarde propisane Zakonom o obrazovanju odraslih. Kada su ti standardi zadovoljeni, organizatoru aktivnosti obrazovanja se izdaje odobrenje na 5 godina, s mogućnošću obnavljanja. Trenutno su u Registar javno priznatih organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih⁷ upisana 262 subjekta, od čega su 15 udruženja/fondacije, odnosno OCD. Takođe treba istaći da je, kako se navodi u izveštaju EK, učešće u celoživotnom učenju znatno ispod nacionalnih ciljeva i ciljeva EU⁸.

Prema navodima učesnika u studiji koji su prisustvovali validacionom sastanku u decembru 2020. godine, sistem neformalnog obrazovanja u Srbiji još uvek nije na visokom nivou i u njemu još uvek učestvuje samo vrlo mali broj organizacija, uglavnom zbog nestabilnih izvora finansiranja, ali jedan od razloga je i težak sistem akreditacije. Zastareli sistem formalnog obrazovanja utiče na razvoj sistema neformalnog obrazovanja. Poslodavci i dalje insistiraju na formalnom obrazovanju, iako je neformalno obrazovanje možda i bolje prilagođeno njihovim potrebama. Slično kao i u drugim zemljama, marginalizovane grupe u neformalnom obrazovanju vide šansu za poboljšanje svog života, što je od izuzetnog značaja sa aspekta društvene jednakosti u kontekstu celoživotnog učenja.

⁷ Javno priznati organizator aktivnosti obrazovanja odraslih (JPOA), registar dostupan na <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/10/SPISAK-JPOA-OO-za-SAJT-262.xls>, (pristupljeno u novembru 2020.g.).

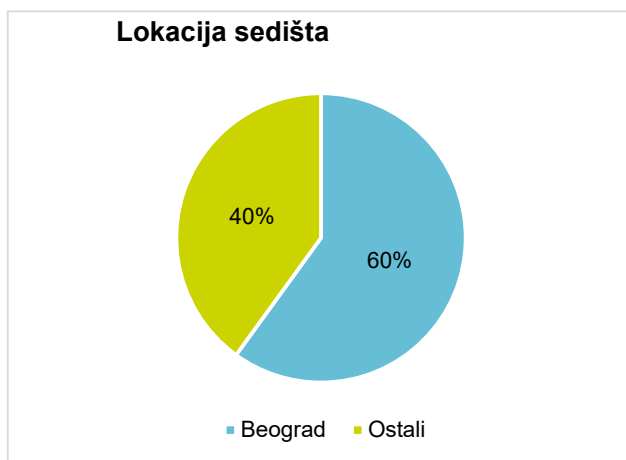
⁸ Izveštaj dostupan na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/serbia_report_2020.pdf

POGLAVLJE 1 PODACI O ORGANIZACIJAMA

Baza podataka i OCD koje su učestvovala u istraživanju

Za potrebe ovog istraživanja napravljena je baza podataka od 31 OCD koje su aktivne u oblasti celoživotnog učenja u Srbiji. Ova baza podataka obuhvata mešavinu OCD koje rade na nadnacionalnom, nacionalnom i lokalnom nivou i mešavinu OCD koje su aktivne u istraživanju i analizi politika i onih koje pružaju neposredne usluge korisnicima, uključujući i aktivnosti povezane sa obukom i učenjem, grupama kao što su migranti, izbeglice, IRL, mladi i/ili osobe sa invaliditetom. Posmatrane OCD se razlikuju prema oblasti aktivnosti, godini osnivanja, obuhvatu misije i interesima. To su OCD koje su organizovane na bazi članstva i koje zastupaju određenu ugroženu grupu (npr. Udruženje multiple skleroze Vranje, Pčinjski okrug, Dečje srce; rad sa ljudima sa fizičkim/intelektualnim invaliditetom); OCD koje nisu organizovane na bazi članstva i koje rade da podrže lokalni razvoj (npr. Društvo za razvoj kreativnosti Aleksinac; Udruženje građana za razvoj i saradnju, Edukativni centar Kruševac, Timočki klub Knjaževac, Udruženje građana „Osveženje“); fondacije (Fondacija Ana i Vlade Divac); OCD koje rade na nacionalnom nivou duže vreme sa različitim programima, uključujući i dalju raspodelu donacija na nivou lokalne zajednice (Grupa 484, Beogradska otvorena škola); OCD koje rade na nacionalnom nivou i služe kao „glas“ čitavog sektora CD (Građanske inicijative); društveni partneri (Unija poslodavaca); OCD koje uglavnom rade na pružanju poslovne podrške i podrške zapošljavanju/mogućnosti zapošljavanja (Razvojni biznis centar Kragujevac, Business Innovation Programs Srbija) i OCD koje su uglavnom angažovane na vođenju karijere i savetovanju (Euro guidance Srbija). OCD koje su učestvovala u istraživanju prikazane su u Prilogu 1 (baza podataka OCD), a ukupno ih je 15.

Nalazi

Slika 1 Lokacija sedišta posmatranih OCD

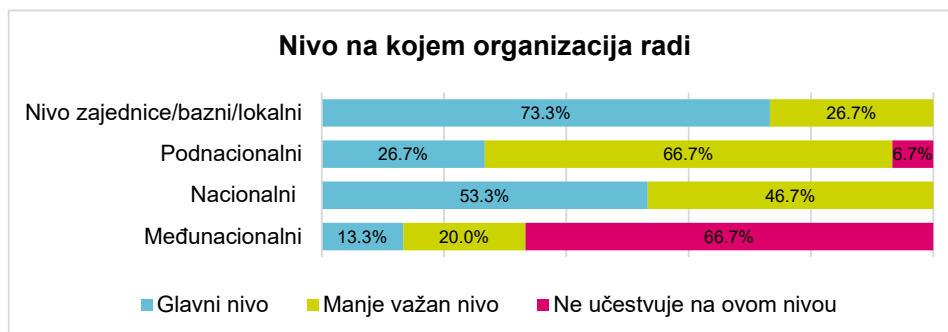
Prema dobijenim rezultatima, najveći broj posmatranih organizacija je iz glavnog grada (60%). Ovo u velikoj meri odražava sliku opšteg sistema vrednosti OCD u Srbiji, kao i činjenicu da četvrtina stanovništva Srbije živi u Beogradu.

Većina posmatranih OCD nema nikakve dodatne kancelarije osim sedišta (80%). Ovo takođe odražava situaciju u čitavom sektoru, gde nije poznato da OCD imaju velike resurse, kao što su ogranci i/ili terenske kancelarije i gde je aktivnost civilnog društva u velikoj meri lokalizovana.

Dalje istraživanje u ovoj oblasti takođe otkriva da što se tiče kancelarijskog prostora, 68% OCD iznajmljuje, a samo 12% poseduje prostorije u kojima rade⁹⁹⁹. To je takođe povezano sa opšte uočenim slabijim finansijskim kapacitetom u sektoru OCD.

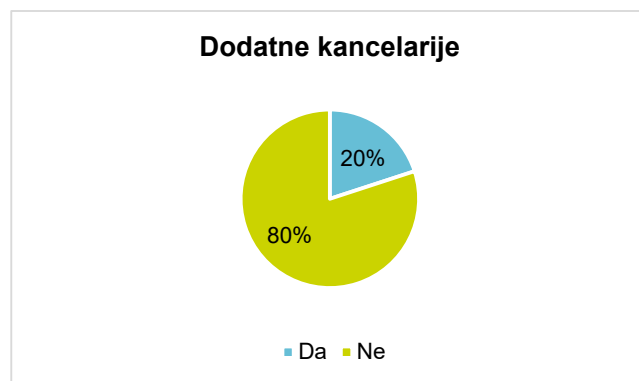
⁹⁹⁹ Vidi <http://tacso.eu/publication-list/needs-assessment-report-serbia-updated-2016/>

Većina posmatranih OCD posluje na lokalnom, baznom nivou (73,3%). Većina takođe ne posluje na

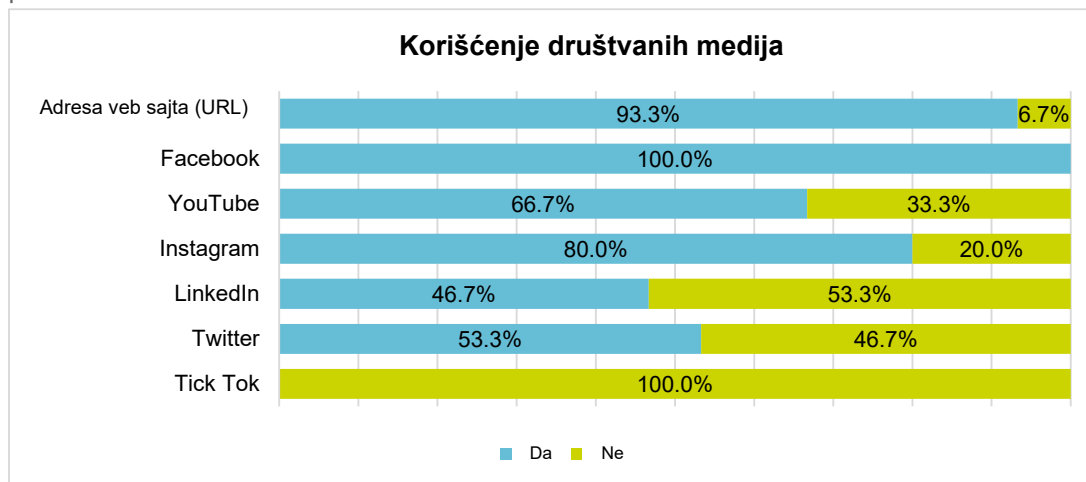
Slika 2 Osnova rada

međunacionalnom nivou (66,7%). Oko polovine OCD posluje na nacionalnom nivou (53,3%). Ono što ova slika otkriva je da što su više lokalizovane akcije OCD, manje su šanse da uđu u međunacionalnu/međunarodnu oblast i/ili aktivnost. Oko trećina (26,7%) posmatranih OCD posluje na podnacionalnom nivou. Čini se da postoji ogroman potencijal da mnoge posmatrane OCD uđu u međunarodne/nacionalne oblasti rada, ponude svoj znanje i uče od kolega i/ili učestvuju u globalnim međunarodnim aktivnostima civilnog društva. Međutim, takođe treba naglasiti da 73% OCD učestvuje u jednoj ili više mreža, a 26% upravlja nekom mrežom civilnog društva u Srbiji.

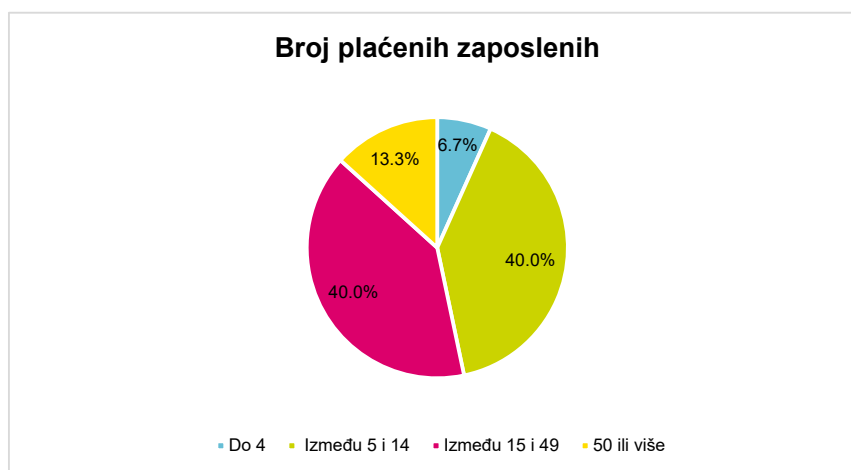
Slika 3 Postojanje dodatnih kancelarija

Korišćenje društvenih mreža je veoma rasprostranjeno među OCD. Sve organizacije imaju profil na Facebook-u, a gotovo sve imaju veb stranicu na internetu (93,3%), dok većina takođe ima profil na Instagramu (80%). Čini se da se manje koriste LinkedIn (46,7%) i Twitter (53,3%). Tik Tok, relativno skoro pokrenuta

Slika 4 Korišćenje društvenih medija

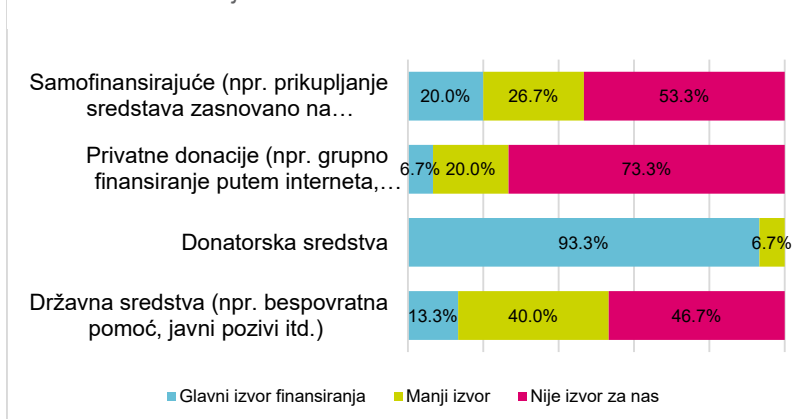
se uopšte ne koristi. Pored istraživanja, autor je obavio i kratko posmatranje većine veb stranica i profila na FB posmatranih OCD. Većina sadržaja na njima je se odnosi na same organizacije, osim nekoliko OCD koje takođe pružaju informacije za sektor/članstvo uopšteno (i koje su ili predstavnici ili krovne organizacije/koalicije). U mnogim slučajevima, sadržaj je samo na srpskom jeziku. Pozitivna strana profila na FB (posebno) je to što se koriste kao kanal za dopiranje do ciljnih grupa i kao sredstvo za širenje informacija. Zapravo, neki krajnji korisnici (vidi Poglavlje 5 za više informacija) su saznali za mogućnosti obuke i unapređivanja veština preko profila na FB. Youtube kanali postoje (u 66,7%), ali oni se ne koriste previše često i uglavnom su na njima postavljeni video snimci koji se odnose na projektne aktivnosti, kao što su informacione sesije, prezentacije itd. U nekim slučajevima na veb stranicama su prikazani samo podaci o organizaciji, kontakt podaci, misije i vizije i malo drugih informacija. U nekim slučajevima, OCD koriste svoje veb stranice da prikažu svoje projekte koje finansiraju donatori i povezane aktivnosti. Društveni mediji su postali važni za vreme krize izazvane pandemijom KOVIDA-19, kao što se vidi u Poglavlju 2, što je dovelo do većeg digitalnog građanskog učešća u oblasti civilnog društva.

Slika 6 Broj plaćenih zaposlenih

Što se tiče plaćenih zaposlenih, 40% posmatranih OCD ima između 5 i 14 zaposlenih, a 40% ima između 15 i 59 zaposlenih. Ova slika pokazuje veliko odstupanje između uzorka i čitavog sektora OCD u odnosu na zaposlene. Nedavno izvršeno istraživanje između ostalog, na primer, pokazuje da je samo 0,5% od ukupnog

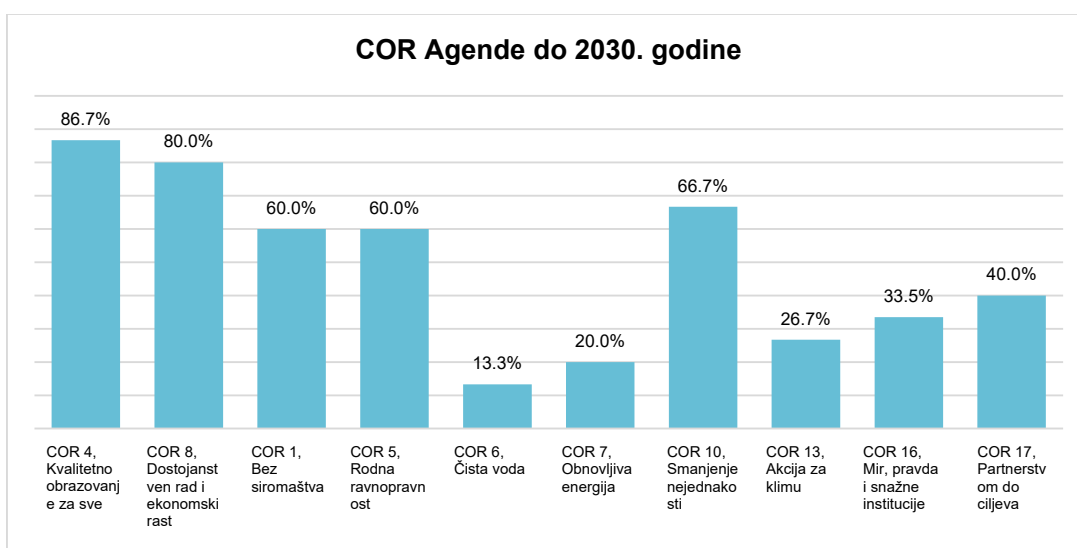
Slika 5 Izvor finansiranja aktivnosti

broja OCD u ovom sektoru imalo 10+ zaposlenih 2013. godine, a čak 80% nije imalo ni jednog zaposlenog¹⁰.

Čini se da posmatrane OCD u velikoj meri zavise od donatora, pošto su glavni izvor za njih donatorska sredstva (u 93,3%). Takođe se koriste i neka državna sredstva (u 13% slučajeva). Ukupno, 20% OCD je

navelo samofinansiranje kao glavni izvor finansiranja. Privatno finansiranje je glavni izvor finansiranja za samo 6,7% posmatranih OCD. I ova slika pokazuje veliki stepen odstupanja od relevantnih podataka koji obuhvataju čitav sektor OCD u Srbiji, gde je u skorašnjim izveštajima navedeno da se samo 15% OCD finansira iz međunarodnih donatorskih sredstava i da u stvari većina sama finansira (63%).¹¹

Slika 7 Prisustvo COR u radu

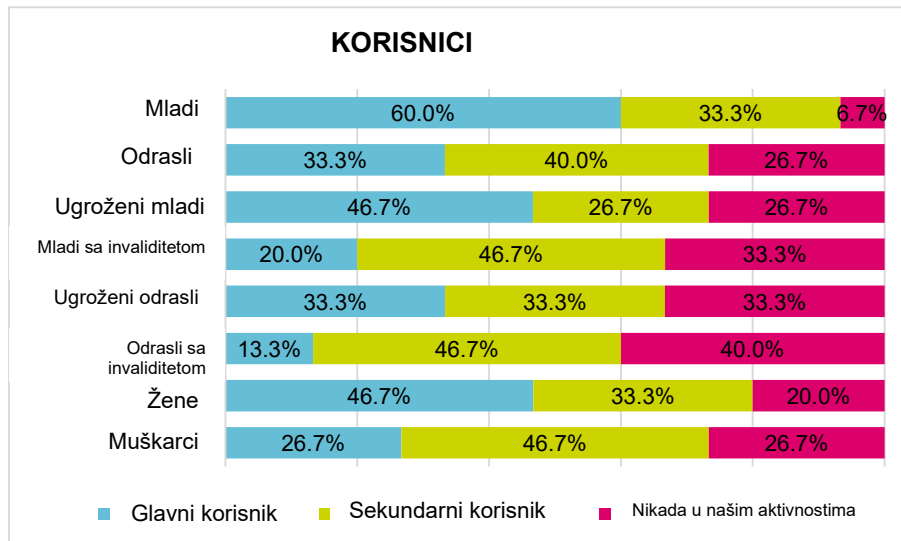
Istraživanje o nastojanju sprovođenja COR u radu posmatranih OCD otkriva da većina teži da ostvari COR4 (Kvalitetno obrazovanje za sve) u svojim programima, a takođe i COR8 (Dostojanstven rad i ekonomski rast). Ukupno 60% takođe teži ostvarivanju COR1 (Bez siromaštva) i COR5 (Rodna ravnopravnost) i 66,7% COR10 (Smanjenje nejednakosti). Čini se da se posmatrane OCD najmanje

¹⁰ Ibid

¹¹ Vidi https://act.org.rs/wp-content/uploads/2019/12/CSO-Sector-in-Serbia-2019_Summary_WEB.pdf

bave COR koji se odnose na klimatske promene i zaštitu životne sredine, kao što je COR 6 (Čista voda) (13,3%), COR 7 (Obnovljiva energija) (20%) i COR 13 (Akcija za klimu) (26,7%).

Prema dobijenim informacijama, u vezi sa najvažnijim korisničkim grupama, većina posmatranih OCD radi sa mladima (60%), ženama (46%) i ugroženim mladim ljudima (46%). Takođe treba naglasiti da su

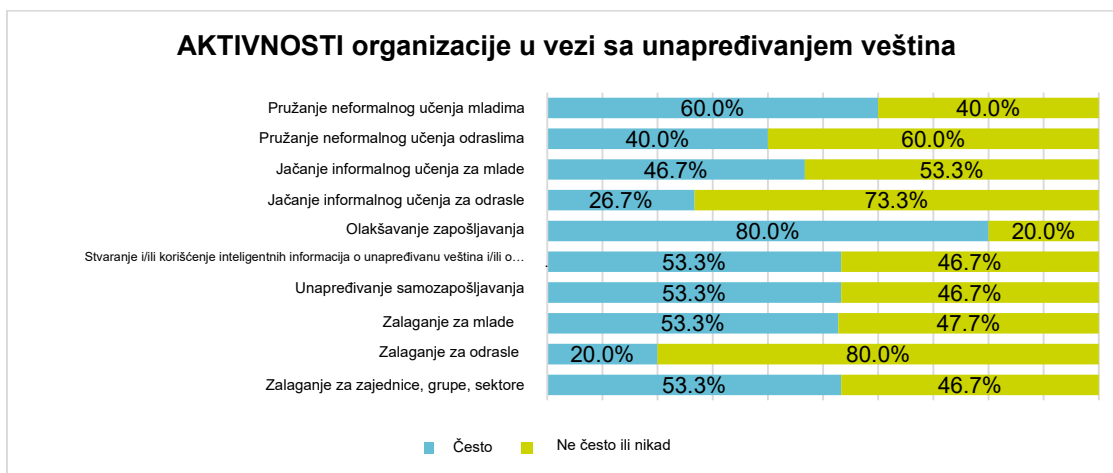
najmanje zastupljena grupa korisnika odrasli i mladi sa invaliditetom (40%, odnosno 33,3%) i ugroženi odrasli ljudi (33,3%). Čini se da je većina posmatranih OCD orijentisana na mlade. Međutim, takođe treba naglasiti da su neke od posmatranih OCD napomenule da su njihove glavne ciljne grupe

Slika 8 Grupe korisnika

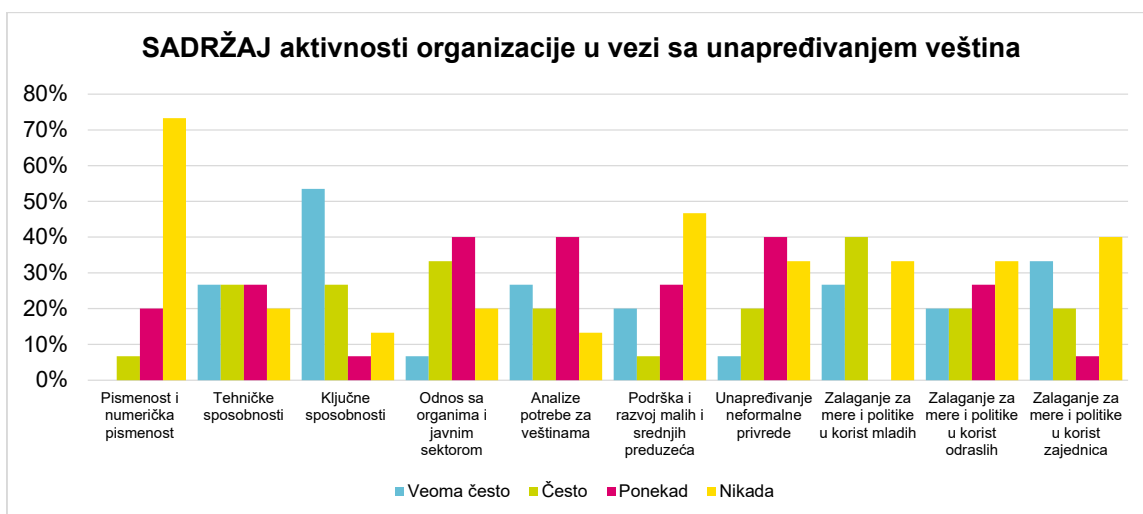
migranti, izbeglice i IRL, što odražava donekle specifičnu situaciju u zemlji.

U većini slučajeva, posmatrane OCD rade na olakšavanju zapošljavanja u njihovim ciljnim grupama (80%) i/ili se bave zalaganjem za grupe u zajednici, zalaganjem za mlade, podrškom za samozapošljavanje i utvrđivanjem informacija o unapređivanju veština (53,3% u svim slučajevima). Najmanje zastupljena aktivnost je zalaganje za odrasle (20%) i jačanje informalnog učenja odraslih (26,7%). Ovaj nalaz je možda još važniji u poređenju sa drugim nedavno izvršenim istraživanjem u kojem je zaključeno da je starosna grupa od 55 do 64 godina izložena većem riziku od siromaštva zaposlenih u Srbiji¹², što možda pokazuje da u zemlji postoji jaz u politici socijalne zaštite za ovu konkretnu ciljnu grupu, uključujući i jaz u oblasti razvoja ljudskog kapaciteta.

¹² Vidi <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=21094&langId=en>

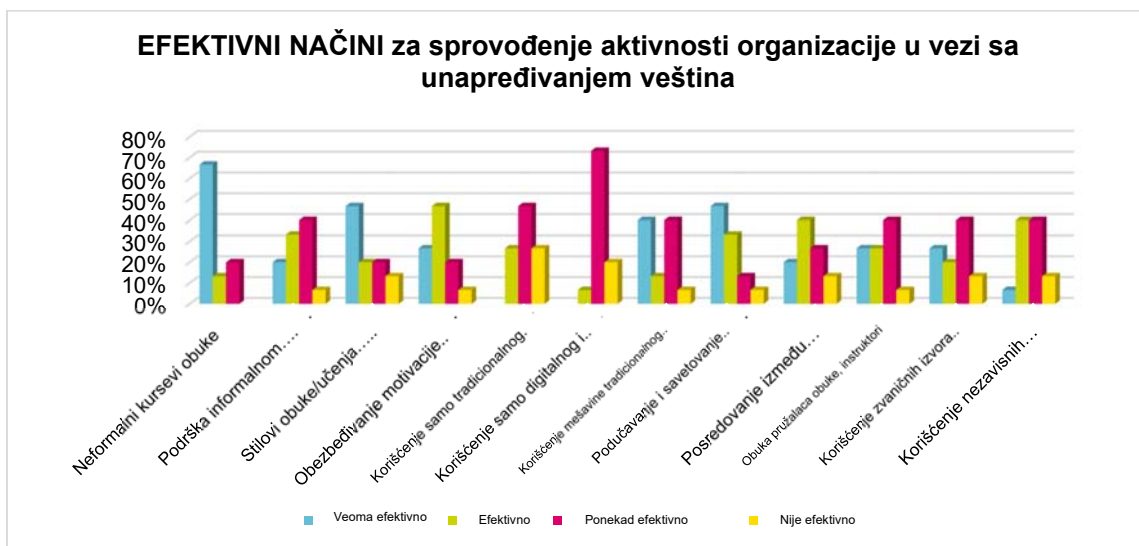

Slika 9 Vrste aktivnosti povezanih sa unapređivanjem veština

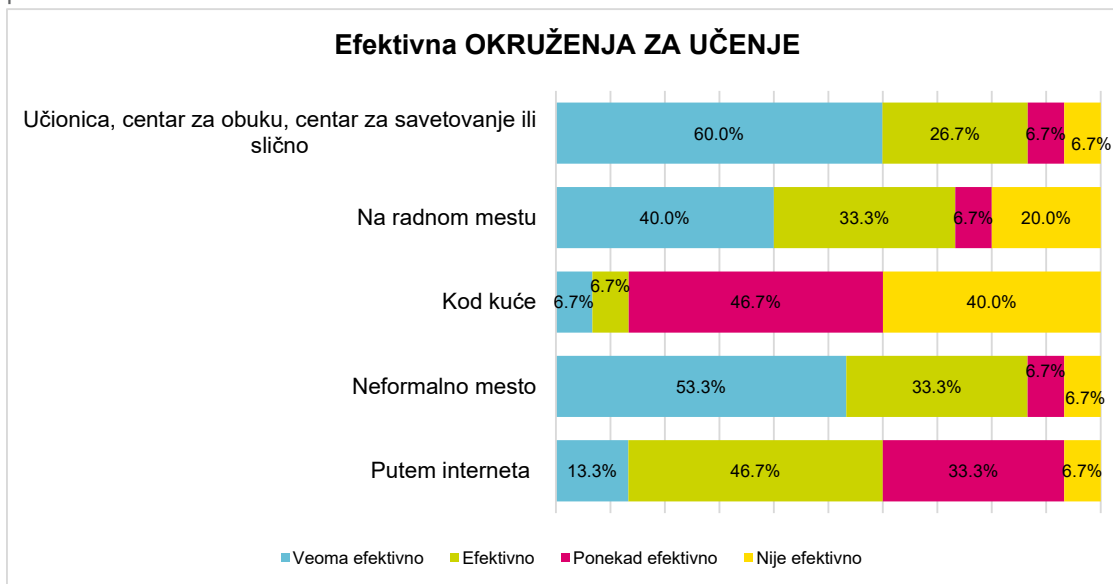
Slika 10 Sadržaj aktivnosti u vezi sa unapređivanjem veština

Što se tiče sadržaja aktivnosti OCD u vezi sa unapređivanjem veština (kroz neformalno i informalno učenje, i službe za zapošljavanje), one se najčešće obuhvataju ključne sposobnosti (53,5 %), a najmanje (6.7%) odnose sa organima i javnim sektorom. Rad često (40% slučajeva) takođe obuhvata zalaganje za mlade. Za više od 70% OCD rad nikada ne uključuje akcije u vezi sa pismošću i numeričkom pismošću.

Slika 11 Mišljenje o većini efektivnih načina za sprovođenje unapređenja veština

Posmatrane OCD veruju da su najefektivniji načini za sprovođenje aktivnosti organizacije neformalni kursevi obuke (66,7%), podučavanje i savetovanje ljudi (46,7%), stilovi obuke/učenja koji zahtevaju angažovanje i učešće (46,7%) i korišćenje mešavine tradicionalnih i digitalnih pomagala za obuku (40%). Korišćenje samo tradicionalnih (koja nisu digitalna ili na internetu) pomagala za obuku i korišćenje samo digitalnih pomagala za obuku ili pomagala za obuku na internetu uopšte se ne smatraju posebno efektivnim.

Slika 12 Mišljenje o najefektivnijim okruženjima za učenje

Prema rezultatima ovog istraživanja, najefektivnija okruženja za učenje su učionice i centri za obuku (86,7%) i neformalna mesta (86,7%). Najmanje efektivna je obuka putem interneta (13,4%). Ovaj nalaz može da bude od značaja za situaciju nastalu zbog virusa KOVID-19, u kojoj su zbog pandemije mnoge aktivnosti morale da se prebace u virtuelno okruženje i mogu da odražavaju aktuelnu „zumifikaciju“ života.

Radi dalje analize podataka, podaci su objedinjeni za dve grupe među učesnicima, OCD sa sedištem u glavnom gradu i OCD sa sedištem izvan glavnog grada da bi se uporeдио navedeni broj zaposlenih („1“ do 4, „2“ između 5 i 14, „3“ između 15 i 49, „4“ 50 ili više).

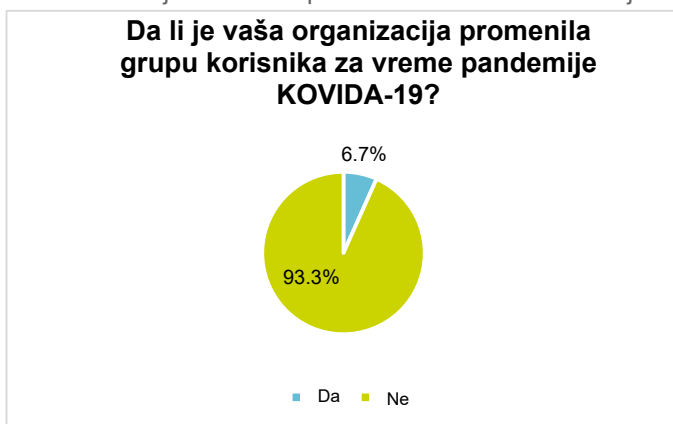
t-Test: Test saglasnosti srednjih vrednosti dva uzorka jednakih varijansi		
	<i>Broj zaposlenih u OCD sa sedištem u glavnom gradu</i>	<i>Broj zaposlenih u OCD sa sedištem izvan glavnog grada</i>
Srednje	3	2
Varijansa	0,5	0,4
Zapažanja	9	6
Združena varijansa	0,461538462	
Hipotezirana srednja razlika	0	
df	13	
t Stat	2,792848009	
P(T<=t) jednosmerni	0,007618432	
t Kritični jednosmerni	1,770933396	
P(T<=t) dvosmerni	0,015236864	
t Kritični dvosmerni	2,160368656	

Slika 13 T-test podataka kojim se poređe lokacija sedišta i broj zaposlenih

Izvršen je t-test sa dva uzorka da bi se utvrdio efekat lokacije sedišta (sedište u glavnom gradu; sedište izvan glavnog grada) na broj zaposlenih koje angažuju. Postojala je značajna razlika između grupe sa sedištem u glavnom gradu i grupe sa sedištem izvan glavnog grada; $t=2,793$, $df=13$, $p=0,0153$.

POGLAVLJE 2 UTICAJI KOVIDA-19 I OTPORNOST

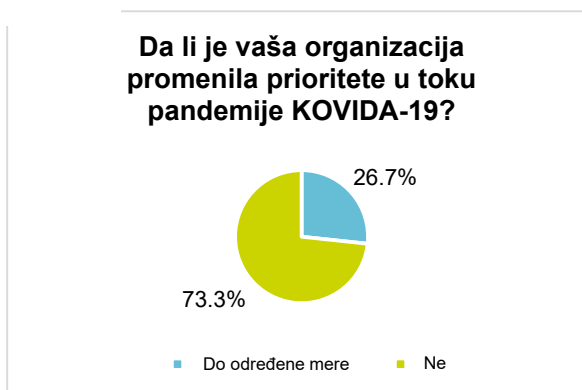
KOVID-19 je uticao na posmatrane OCD. U izveštajima iz čitavog sektora se navodi da su se OCD

Slika 14 Promena aktivnosti zbog KOVIDA-19

Nešto manje, ali ipak većina (73,3%) takođe nije promenila prioritete. To predstavlja istrajnost u zalaganju i radu u korist uobičajenih ciljnih grupa i pandemija nije uticala na opšte misije OCD. Većina OCD prijavila češće korišćenje alata na internetu (86,7%). Različite platforme na internetu su korišćene češće da bi se ostalo u kontaktu sa ciljnim grupama/korisnicima i da bi se sprovodile aktivnosti, dok su zahvaljujući

suočile sa mnogim teškoćama u obavljanju posla, ali su bile od velike pomoći između ostalog ugroženim grupama i da su prešle na alate na internetu i rad na daljinu za ispunjavanje potreba, ali su ostale i fizički prisutne u ovoj oblasti, posebno za humanitarne svrhe.¹³ Organizacije civilnog društva u Srbiji nisu prestale da rade za vreme pandemije i koristile su postojeće resurse za ublažavanje uticaja krize, dok većina posmatranih OCD nije promenila korisnike zbog pandemije KOVIDA-19 (93,3%).

Slika 15 Promena prioriteta zbog KOVIDA-19

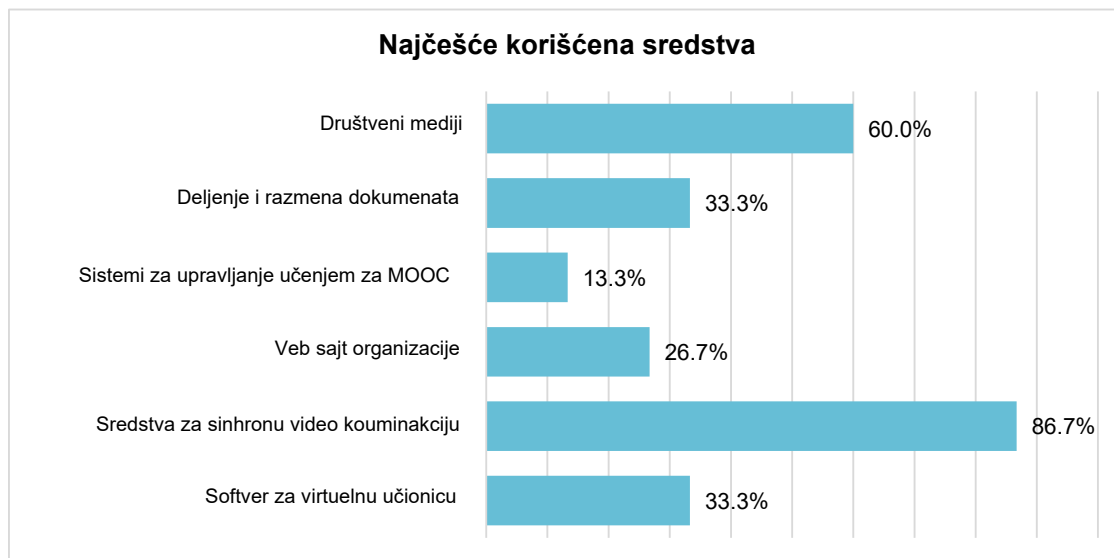

Slika 16 Veće korišćenje digitalnih sredstava

digitalnim sredstvima za učenje takođe češće vršile i obuke. Najčešće korišćena digitalna sredstva za učenje u ovom novom digitalnom građanskom učešću bili su alati za sinhronu video komunikaciju, uključujući i Zoom, Skype, WhatsApp, Viber, Facebook live (86.7%) i društveni mediji, kao što su grupe na Facebook-u i YouTube kanali (60%) Najmanje korišćeni alati su sistemi za upravljanje učenjem za MOOC, na primer Moodle (13,3%) i veb sajt organizacije (26.7%). OCD su se složile da, iako KOVID 19 podrazumeva osećaj globalne paralize javnog života, takođe je omogućio

¹³ Vidi, na primer <https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2020/08/Aktivnosti-OCD-kao-odgovor-na-Covid-19-finalni-izve%C5%A1taj-.pdf>

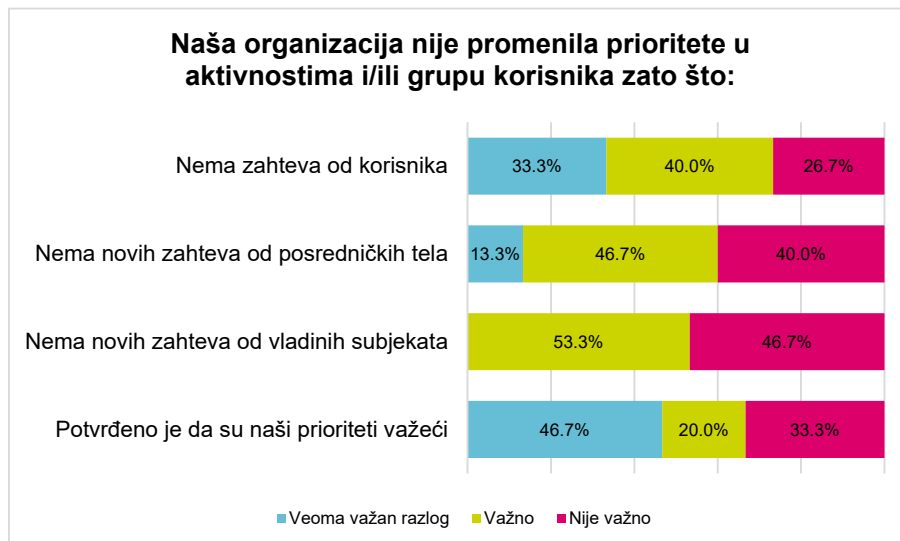
podsticanje kreativnosti i nalaženja novih načina za savladavanje i vršenje aktivnosti i uobičajenih radnih

zadataka.

Slika 17 Najčešće korišćena digitalna sredstva

Rezultati istraživanja takođe pokazuju da većina organizacija nije promenila prioritete u aktivnostima i ciljne

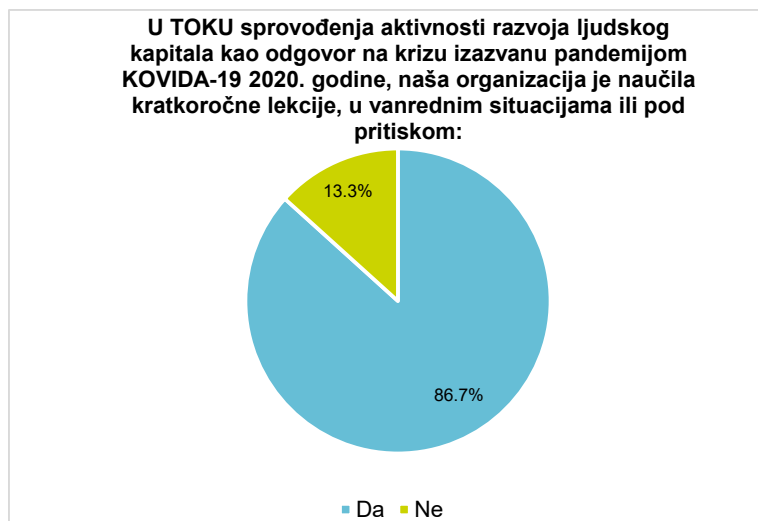
grupe/korisnike pošto nije bilo novih zahteva od korisnika (73,3% kada se kombinuju odgovori „veoma važno“ i „važno“). Ukupno 53,3% smatra da do promene nije došlo pošto nije bilo novih zahteva od vlade, što takođe može da se tumači zajedno sa nekim nedavnim kritikama u sektoru

Slika 18 Najčešći razlozi za promene zbog KOVIDA-19

upućenima akcijama vlade za vreme pandemije.¹⁴ Veliki broj posmatranih OCD navele su da nije došlo do promene prioritete/ciljne grupe zato što je „potvrđeno da su njihovi prioriteti i dalje važeći“ (46,7%).

¹⁴ Na primer, ODC Inicijativa A 11 je nedavno objavila izveštaj u kojem se navodi da je „Srbija jedina zemlja u regionu koja nije uvela nikakve posebne mere socijalne politike usmerene na ugrožene građane za vreme vanrednog stanja i prvog talasa krize izazvane korona virusom.“, vidi <https://www.a11initiative.org/en/serbia-is-the-only-country-in-the-region-that-has-not-taken-special-measures-to-protect-the-poorest/>

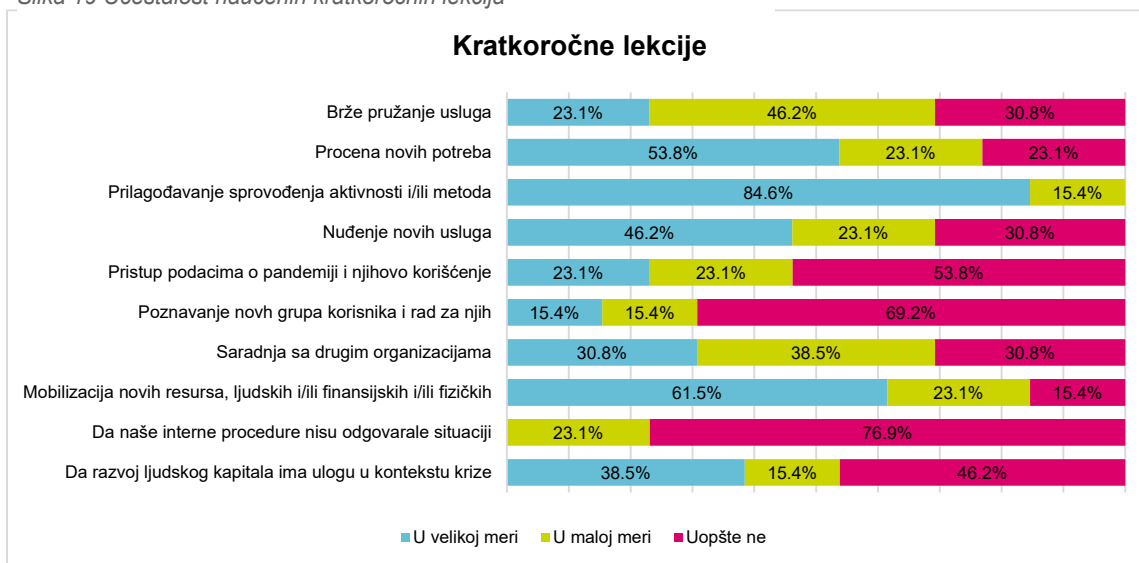
Kao što je već navedeno, mnoge posmatrane OCD su svesne uticaja KOVIDA-19 na njihov rad. Mnoge su takođe videle krizu kao podsticaj za učenje i utvrđivanje naučenih lekcija. U tom smislu ne iznenađuje što je većina prijavila kratkoročno učenje, ali i dugoročne lekcije kao posledica pandemije.

Prema rezultatima istraživanja, 86,7% organizacija je utvrdila kratkoročne lekcije, u vanrednim situacijama ili pod pritiskom, za vreme sprovođenja aktivnosti razvoja ljudskog kapitala, kao odgovor na krizu izazvanu KOVIDOM-19 2020. godine.

Najvažnije kratkoročne lekcije koje su organizacije naučile u vanrednim situacijama ili pod pritiskom su prilagođavanje na sprovođenje aktivnosti i/ili metode (84,6%) i mobilisanje novih resursa, ljudskih ili finansijskih (61,5%). Najmanje

Slika 19 Učestalost naučenih kratkoročnih lekcija

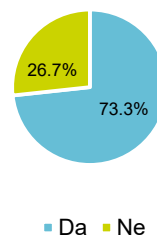
Slika 20 Vrste naučenih kratkoročnih lekcija

važno je to što interne procedure organizacije nisu odgovarale situaciji (ni jedna organizacija nije navela da je ovo važna kratkoročna lekcija).

Slično kao i za kratkoročno učenje, KOVID-19 je podsticao i dugoročno učenje. Prema rezultatima istraživanja, 73,3% organizacija je utvrdilo dugoročne, strateške ili napredne lekcije, kao odgovor na krizu izazvanu pandemijom KOVIDA-19. Najvažnija napredna lekcija za sve posmatrane organizacije bila je inovacija postojećih usluga (81,8%), ali i nuđenje novih usluga (45,5%) i privlačenje dodatnih sredstava (45,5%). Najmanje važno je bilo privlačenje novih i/ili ponovna obuka trenutno zaposlenih i/ili volontera (9,1%).

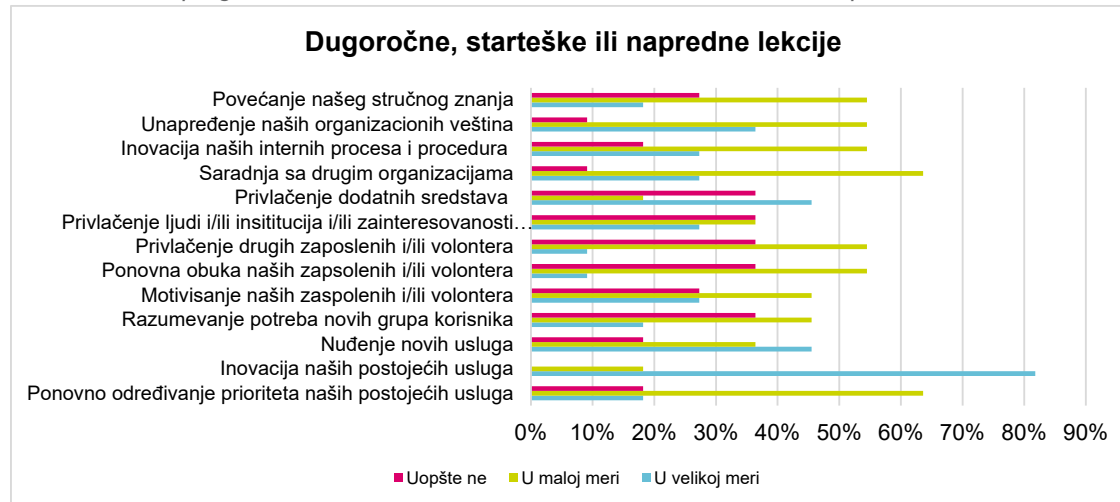
Pošto se čini da je privlačenje dodatnih sredstava umerena napredna lekcija, takođe treba pomenuti da su u odgovoru na otvoreno pismo koje je poslala CIVICUS, Svetska alijansa za učešće građana, donatorima i drugima koji podržavaju rad civilnog društva, u vezi sa otpornošću civilnog društva za vreme pandemije KOVIDA-19, lokalne OCD takođe otvoreno podstakle postojeće donatore da usvoje više proaktivan i fleksibilniji pristup¹⁵, što su neki od donatora ispratili inovativnim odgovorima. Jedna od posmatranih OCD je takođe obavljala rad u vezi sa ponovnim davanjem bespovratnih sredstava za OCD, pružanjem finansijske podrške OCD kao brzi odgovor na krizu.

IZ sprovođenja aktivnosti razvoja ljudskog kapitala kao odgovor na krizu izazvanu pandemijom KOVIDA-19 2020. godine, naša organizacija je naučila, dugoročne, starteške ili napredne lekcije:

Slika 21 Učestalost naučenih dugoročnih lekcija

Među OCD koje nisu posmatrane takođe je bilo mnogo naprednog razmišljanja u vezi sa KOVIDOM-19, koja razmatraju pitanja kao što su, na primer budućnost rada na daljinu¹⁶ i zaključuje se da „Pravci intervencije upućuju na obrazovanje / obuku zaposlenih kroz usvajanje digitalnih veština, kako kroz državne programe, tako i na nivou privrednih društava“

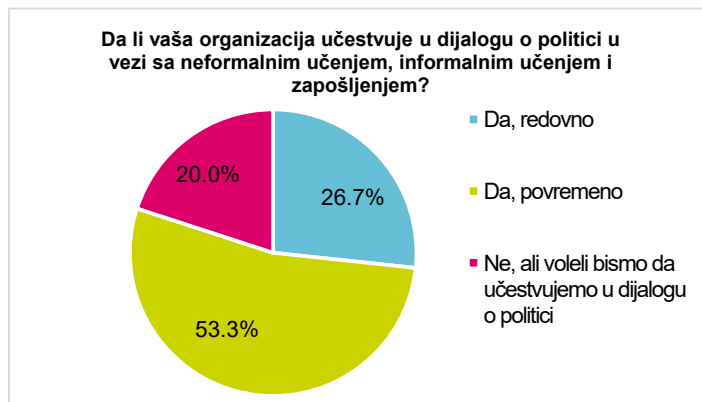
Slika 22 Vrste naučenih dugoročnih lekcija

(vidi Poglavlje 4 za više informacija o budućim doprinosima razvoju ljudskog kapitala).

¹⁵ Vidi <https://www.gradjanske.org/en/open-letter-donors-and-supporters-must-act-to-ensure-civil-society-resilience-against-covid-19-pandemic/>

¹⁶ Vidi https://www.publicpolicy.rs/projekti/55_even-when-pandemic-ends-working-from-home-will-stay-with-us#.X8QXE2VKjIU

POGLAVLJE 3 UČEŠĆE INTERESNIH GRUPA I DIJALOG O POLITICI

Slika 23 Učestalost učešća u dijalogu o politici

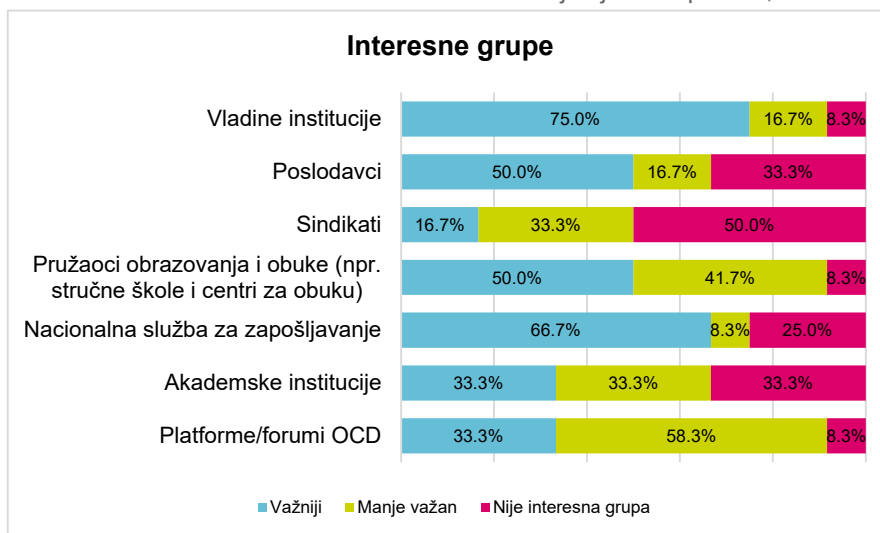
Čini se da učešće interesnih grupa i dijalog o politici nisu glavna oblast aktivnosti za posmatrane OCD, ali 26,7% njih je redovno uključeno u takve aktivnosti, a 53,3% povremeno. Ukupno 20% ne učestvuje u dijalogu o politici u vezi sa neformalnim učenjem, informalnim učenjem i zapošljavanjem. Ovaj nalaz bi mogao da se poredi sa nekim opštim nalazima iz nedavno izvršenog istraživanja o čitavom sektoru, gde je ¼ OCD smatralo da je njihov uticaj na kreiranje javnih politika, kako na

nacionalnom, tako i na lokalnom nivou, minimalan, navodeći da je „za veći uticaj potrebno veće učešće građana u aktivnostima OCD, veća vidljivost u medijima i bolje umrežavanje i saradnja sa drugim sličnim organizacijama“.¹⁷

Takođe, slično istraživanje koje je nedavno izvršeno ide toliko daleko da je navedeno da „se

učešće OCD u donošenju odluka suočava sa ozbiljnim kršenjima“¹⁸. Ovo je možda bacilo malo svetla na neke nalaze otkrivene u Poglavlju 4, prema kojima OCD u velikoj meri ne smatraju svoju sposobnost garantovanja transparentnosti javnih konsultacija uporednom prednošću.

Najvažnije interesne grupe koje su odredile posmatrane OCD uključuju vladine institucije (75%), nacionalnu agenciju za zapošljavanje (66,7%), poslodavce (50%) i pružaoce obuke (50%). Nažalost,

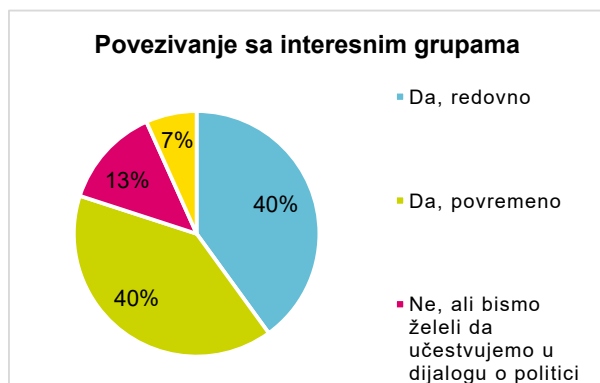
Slika 24 Interesne grupe koje su najčešće identifikovane

¹⁷ Vidi https://act.org.rs/wp-content/uploads/2019/12/CSO-Sector-in-Serbia-2019_Summary_WEB.pdf

¹⁸ Vidi <http://tacso.eu/wp-content/uploads/2020/09/Regional-CS-Needs-Assessment-Report-2018-2019-final.pdf>

samo 16,7% posmatranih OCD smatra sindikate za važnije interesne grupe, a polovina ispitanika ih uopšte ne smatra za interesne grupe (50%).

Prema rezultatima istraživanja, 80% posmatranih organizacija se redovno (40%) ili povremeno (40%) povezuje sa svojim interesnim grupama i/ili im podnosi izveštaje. Samo 7% posmatranih OCD je navelo da uopšte nisu zainteresovane za povezivanje sa navedenim interesnim grupama i/ili da im podnose izveštaje. Povezanost sa interesnim grupama uglavnom karakterišu analize i istraživanje (75%) i zalaganje (66,7%). Najmanje važno je izveštavanje o korišćenju budžetskih sredstava (16%), ali i izveštavanje o proceni (25%).

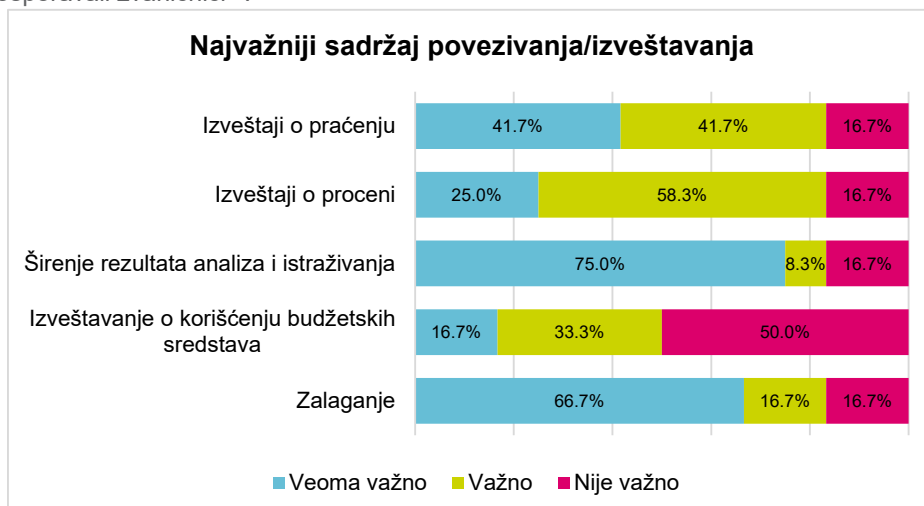

Slika 25 Povezivanje sa interesnim grupama

Nalaz u vezi sa procenom može da bude povezan sa posmatranjem iz sličnog istraživanja, koje je obuhvatalo čitav sektor, i u kojem je zaključeno da „velika većina OCD (89%) visoko ocenjuje zadovoljstvo svojih korisnika (iako je samo 32% navelo da su izvršili formalnu procenu zadovoljstva klijenata, a 42% uopšte ne procenjuje svoje projekte)”.¹⁹

Neke od posmatranih OCD, a takođe i one koje su ušle u širi izbor u bazi podataka OCD koja je napravljena za potrebe ovog istraživanja, zaista su vršile/vrše značajna istraživanja u

vezi sa KOVIDOM-19 i njegovim uticajem na različite sfere života, uključujući i istraživanje o uticaju KOVIDA-19 na sektor rada u Srbiji i njegov uticaj na preduzeća²⁰. Neke od njihovih nalaza su nedavno osporavali zvaničnici²¹.

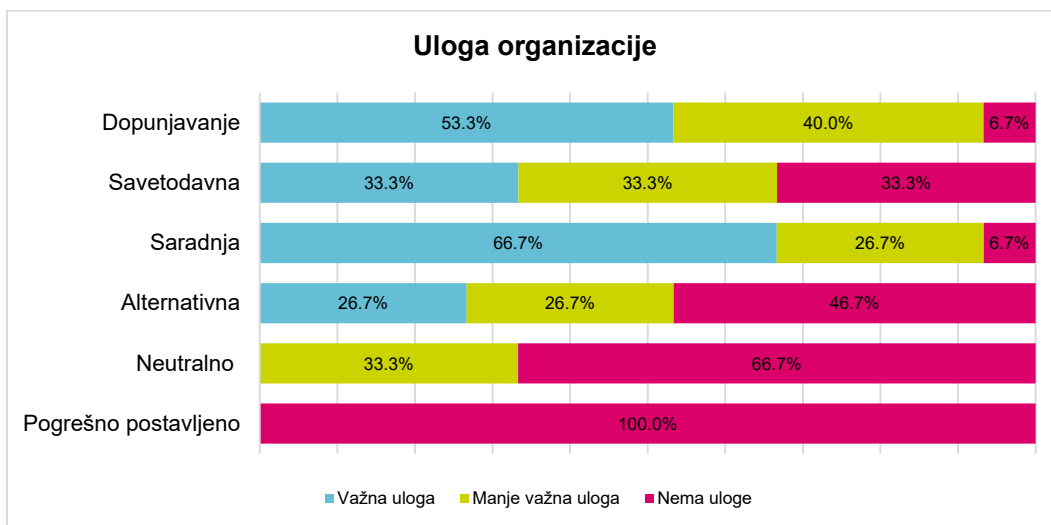

Slika 26 Najvažniji sadržaj interakcije sa interesnim grupama

¹⁹ Vidi https://act.org.rs/wp-content/uploads/2019/12/CSO-Sector-in-Serbia-2019_Summary_WEB.pdf

²⁰ Vidi na primer <https://drive.google.com/file/d/1oxEISqLaUB8mibQV06xMZW77L5hrTurA/view> and <https://www.secons.net/files/SeConS-istrazivanje-Covid-19.pdf>

²¹ Vidi na primer <https://www.021.rs/story/BBC/243869/Posao-u-Srbiji-Zasto-su-istrazivanja-o-zaposlenosti-dala-razlicite-rezultate.html>

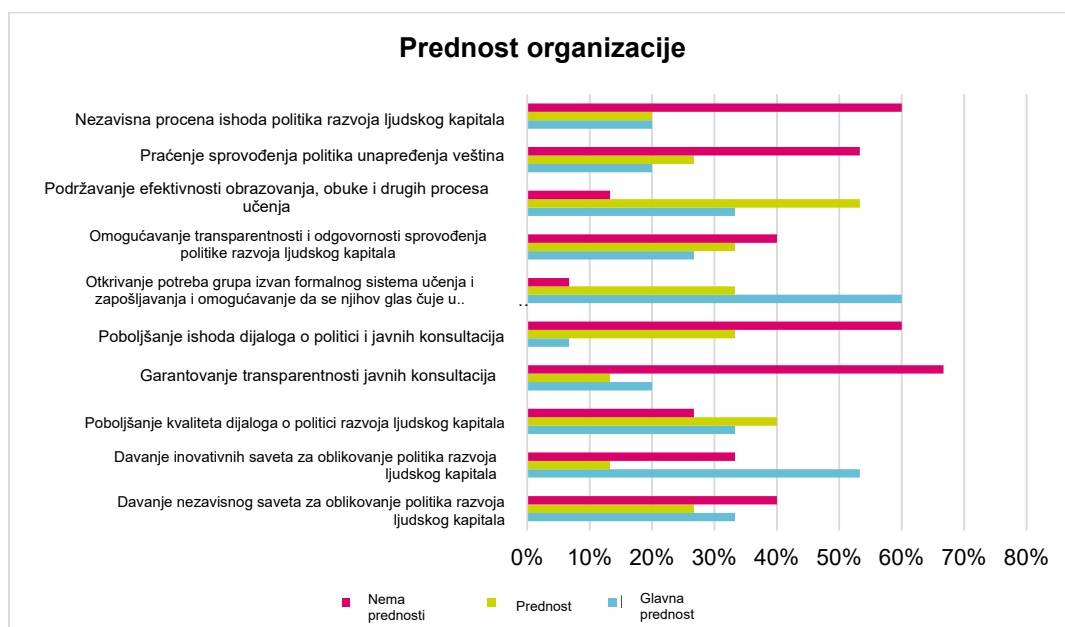

Slika 27 Stavovi o ulozi organizacije

Ni jedna od posmatranih OCD ne vidi svoj stav prema interesnim grupama kao pogrešno postavljen, dok većina za sebe smatra da ili dopunjuju (53,3%) i/ili saraduju (66,7%).

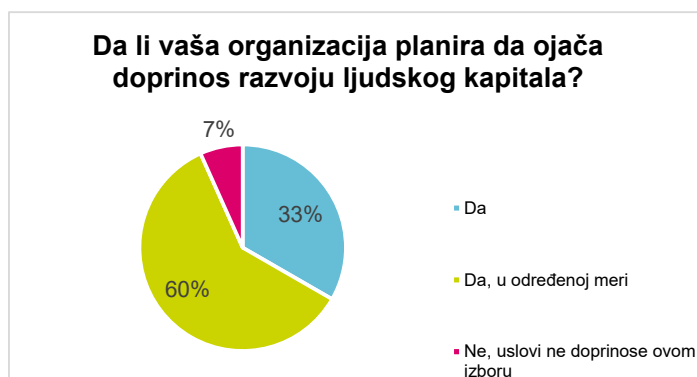
POGLAVLJE 4 RAZMIŠLJANJE ZA BUDUĆNOST

OCD u budućnosti mogu da ponude više u razvoju ljudskog kapitala, kao što otkrivaju nalazi iz ovog poglavlja. Posmatrane OCD smatraju da je njihova glavna prednost u budućnosti njihova sposobnost da otkriju potrebe grupa izvan formalnog sistema učenja i zapošljavanja i da omoguće da se njihov glas čuje u dijalogu o politici (60%), ali takođe i da mogu da pruže inovativne savete za oblikovanje politika razvoja ljudskog kapitala (53,3%). Pored toga, mnogo njih takođe smatra da je njihova prednost to što mogu da podrže efektivnost obrazovanja, obuke i drugih procesa učenja (53,3%). Ukupno 60% OCD ne smatra da njihova sposobnost da nezavisno procene ishode politika razvoja ljudskog kapitala predstavlja prednost, a čak 66% smatra da je sposobnost garantovanja transparentnosti javnih konsultacija zapravo njihova prednost.

Slika 28 Utvrđene prednosti

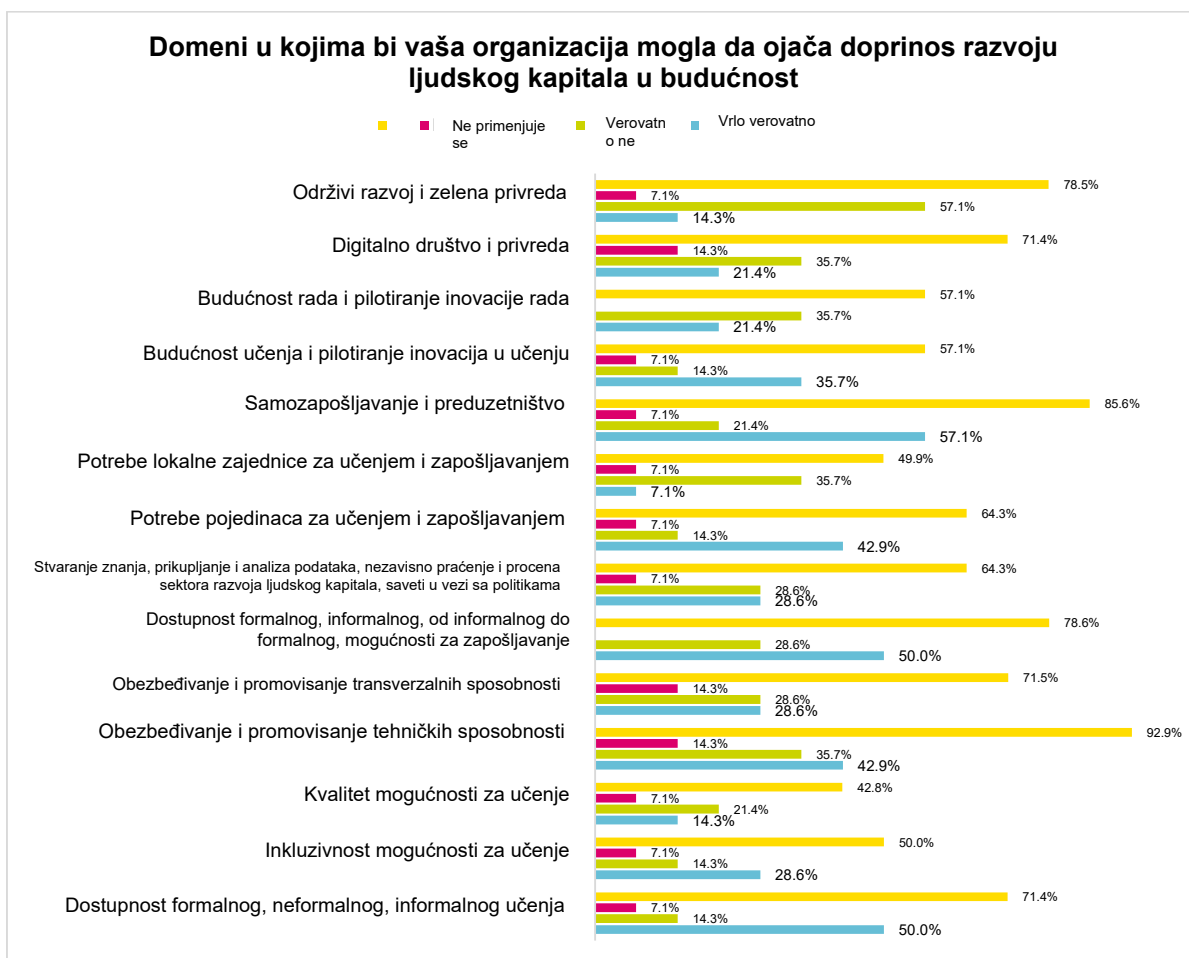
Ukupno 60% posmatranih OCD planira da u određenoj meri ojača doprinos razvoju ljudskog kapitala u budućnosti, a 33% u potpunosti. Samo 7% smatra da uslovi nisu povoljni za ovaj put.

Slika 29 Planovi za budućnost

Većina važnih domena u kojima prema mišljenju OCD vrlo verovatno mogu da se daju doprinosi razvoju ljudskog kapitala su u oblasti samozapošljavanja i preduzetništva (57%), dostupnosti formalnog, neformalnog i informalnog učenja (57%), korišćenja formalnog, neformalnog i informalnog učenja za održavanje zapošljavanja (50%). Doprinosi u vezi sa budućnošću učenja i

budućnošću rada su verovatni za 42,9% posmatranih OCD, dok su inkluzivnost mogućnosti za učenje verovatni u 50% slučajeva, kvalitet mogućnosti za učenje u 57% slučajeva i potrebe lokalnih zajednica za učenjem i zapošljavanjem u 50% slučajeva.

Slika 30 Domeni od interesa

Čini se da je najmanje verovatno učešće u održivom življenju i zelenoj privredi, što je rezultat koji je u potpunosti dosledan sa povezanim nalazima prikazanim u Poglavlju 1 koji se odnose na ostvarivanje COR.

POGLAVLJE 5 EFEKTIVNOST RADA OCD

Razgovori sa krajnjim korisnicima

Razgovarano je pojedinačno sa krajnjim korisnicima (pet osoba) iz dve OCD da bi se dobile informacije o efektivnosti i korisnosti rada OCD u oblasti razvoja ljudskog kapitala. Zapažanja i izjave koje su date su prikazane u ovom poglavlju. U sledećoj tabeli su prikazane neke od izjava koje su dale osobe sa kojima je razgovarano.

Tabela 1 Izjave korisnika

<p>Izjave koje se odnose na ono što se korisnicima dopalo u vezi sa dobijenom</p>	<p>„Omogućeno mi je da besplatno učestvujem u dve obuke i to je fenomenalno. Prva obuka iz krojenja je bila dobro organizovana i imali smo i teoretski i praktični deo, odnosno, dok smo krojili ili šili, dobijali smo odgovore na sva pitanja i druge informacije koje nam je davao sam edukator. Na obuci iz manikira svako od nas je mogao da proba sve faze pripreme i obrade noktiju za gel lak i izlivanje. To mi je mnogo značilo zato što sam to nekada sama pokušavala na internetu, ali je mnogo, mnogo jasnije kada mi se pokaže na licu mesta i kada mi odmah kažu šta nije dobro urađeno.“</p>
	<p>„Činjenica da sam mogla da radim čak i od kuće, što mnogo znači ljudima sa našom dijagnozom. Prihod koji ostvarujem od prodaje dekorativnih dekupaž kutija nije veliki, ali pomaže mi da se osećam korisno. Takođe mi je mnogo značilo da provedem vreme sa ljudima koji imaju slične probleme i koji razumeju kroz šta prolazim.“</p>
	<p>„Učestvovala sam u besplatnoj obuci za geronto domaćice i negovateljice. Imali smo i medicinski deo obuke. Dobila sam potvrdu i to mi je mnogo značilo, tako da sam zahvaljujući toj obuci dobila posao u aprilu usred krize izazvane KOVIDOM-19, u Gerontološkom centru, gde i dalje radim kao negovateljica. Ne znam šta drugo da kažem osim hvala.“</p>
	<p>„Najviše mi se dopalo to što me je ova obuka podstakla da razvijem veštine i kreativnost za koje nisam ni znao da posedujem. Toliko sam uživao i napredovao da sam u drugom krugu obuke bio jedan od predavača, i za to sam bio plaćen.“</p>
	<p>„Imao sam odličnu obuku. Dopalo mi se kada sam otišao na pravo veliko gradilište i kada smo mogli da obavljamo različite poslove tamo, uključujući i krečenje i zidarske radove.“</p>
	<p>„Sve je bilo odlično, zaista sve“</p>
<p>Izjave o pitanjima koja su mogla da budu još bolja</p>	<p>„Uvek ima prostora za poboljšanje, ali ne mogu da izdvojim ništa što mi se nije dopalo.“</p>
	<p>„Obuka je bila super. Nemam zbog čega da se žalim.“</p>
	<p>„Što se mene tiče, najvažnije je to što smo imali prostorije i sredstva za rad, nemam nikakve prigovore.“</p>
	<p>„Za mene je sve bilo odlično. Možda manje usredsređivanja na teoriju, mada sam naučio neka važna pitanja o bezbednosti na radu.“</p>
	<p>„Sve je bilo odlično, zaista sve“</p>

Izjave o mišljenjima i idejama o novim obukama i uslugama	<p>„U toku obuke saznao sam da će biti organizovana još jedna, koja obuhvata drugačiju temu i pitao sam da li mogu da prisustvujem, što mi je omogućeno, i zahvalan sam za još jednu šansu koju sam dobio.“</p>
	<p>„Dok smo bili na početnoj obuci, saznao sam da se priprema radionica za rad na tekstilu, pa sam prisustvovao i njoj.“</p>
	<p>„Prošao sam još jednu obuku za kuvare preko iste OCD, samo da bih nekako mogao da nađem posao.“</p>
	<p>„Mnogo sam napredovao u toku prvog kruga obuke, tako da sam u drugom krugu, kada su se prijavili novi korisnici, bio jedan od pružalaca obuke.“</p>
	<p>„Ne, iskustvo se u mom poslu stiže vremenom i kroz rad. Trenutno ili radim sam ili u timovima, kada neko traži moju podršku, tako da radim na neki način.“</p>
Izjave o idejama i shvatanjima u vezi sa daljim stručnim usavršavanjem i celoživotnim učenjem	<p>„Trenutno imam bebu i ne razmišljam o dodatnim unapređenjima. Ali imam mogućnost da šijem, imam neophodnu opremu, sada takođe imam i tasta koji je poznati stari krojač tako da može dodatno da me savetuje, ali ja još uvek sebe više vidim kao manikira- takođe imam opremu za manikir i izlivam nokte i stavljam gel lak na poziv, ali sada u manjoj meri zato što sam majka.“</p>
	<p>„Stalno unapređujem svoj rad kroz praksu.“</p>
	<p>„Ja sam svejedno star, i ne želim više da učestvujem u obukama. Mislim da se osoba unapređuje kroz rad. Ubuduće, pošto sada imam stalni posao, želim da radim što bolje, da nikad ne kasnim na posao i da ne trošim vreme na bolovanje.“</p>
	<p>„Želim da nastavim sa praksom dokle god mi zdravstveno stanje dozvoljava. Ljudi sa našom dijagnozom ponekad izgube precizne pokrete ruku, što može da smeta za ovakvu vrstu rada, ali dokle god mogu pokušavaću da napređujem i da se usavršavam.“</p>
	<p>„Završio sam obuku iz građevine i želeo sam da se preselim u inostranstvo. Imao sam odličnu praksu za vreme obuke, a takođe sam mnogo toga naučio sam. Sve je u iskustvu. Sada, za vreme KOVIDA-19, radim kao pomoćni radnik i takođe sam krečim kuće. Želim da radim i siguran sam da ću ako uspem da odem u inostranstvo i steknem mnogo iskustva postati pravi majstor.“</p>
Izjave o tome kako su ispitanici saznali za podršku koja se nudi, izbore i ideje za dalje aktivnosti dopiranja	<p>„Kontaktirali su me telefonom. Rekli su da su imali broj iz istraživanja koje je ranije organizovano. Takođe su rekli da je obuka usmerena na raseljena lica. O svemu smo se dogovorili preko telefona i ja sam prihvatio. Nisam čuo za druge organizacije koje organizuju slične obuke u mom gradu. Facebook je dobar način da se nezaposleni obaveste o obukama.“</p>
	<p>„Saznao sam za obuku slušajući emisiju na lokalnoj televiziji, gde je jedan od članova udruženja pričao o projektu. Nakon toga pridružio sam se udruženju i učestvovao.“</p>
	<p>„Čula sam u gradu mnogo lepih priča o udruženju. Oni pomažu ljudima koji žive u ruralnim oblastima i nezaposlenima, i zatim sam otišla u njihovu kancelariju, predstavila se, stavili su me na listu i kasnije su me pozvali na</p>

	<p>obuku. Nakon te obuke radila sam nekoliko godina kao geronto domaćica na projektima koje vodi to udruženje. Mogla bi da bude postavljena oglasna tabla ispred Kulturne sale grada da bi ljudi mogli da saznaju za programe i učestvuju u njima.</p> <p>„Saznao sam za udruženje ubrzo nakon što mi je postavljena dijagnoza MS i od tada sam član.“</p> <p>„Saznao sam za obuku preko Opštine. Dobio sam broj telefona i pozvao da se raspitam. Nisam mogao da biram pošto se slične obuke ne nude tamo gde ja živim. Plakati su najbolji, pošto ih ljudi čitaju.“</p>
Izjave o kvalitetu rada pružalaca obuke	<p>„O, to je bilo fantastično. Od tada radim i znam da sam jednom tražio da obuka bude usklađena sa mojom smenom, i oni su mi izašli u susret. Moja sestra, koja je tada bila trudna, takođe je učestvovala u obuci. Svi su se prema njoj ophodili kao prema kraljici. Naravno, svi smo uvek imali dovoljno vremena da postavimo pitanja, da isprobamo kako stvari funkcionišu, da ispravimo greške. Najbolje vreme je bilo kad smo pravili izložbe radova koje smo napravili u toku dana na kraju dana.“</p> <p>„Predavači su bili strpljivi i korektni. Takođe su uzeli u obzir naše zdravstveno stanje i prihvatili sve naše predloge.“</p> <p>„Obuka mi je ostala u pamćenju zato što ju je držala divna žena koja nam je prenela znanje na divan način i dala nam različite primere. Uvek smo pitani svakog dana obuke šta očekujemo od toga dana i na kraju koliko smo zadovoljni onim što smo naučili.“</p> <p>„Imam samo reči hvale za predavače, koji su probudili moju kreativnost i ljubav prema ovom poslu. Prateći njihov primer, pokušavam da budem takav kada sam u ulozi predavača.“</p> <p>„Oni se nisu stvarno bavili našim posebnim potrebama. Radili su svoj posao. Praktična obuka je bila detaljna, sve što nije bilo jasno su nam pokazali i objasnili.“</p>
Izjave o praksama procene	<p>„Da, pitali su nas, takođe smo popunjavali upitnik za procenu.“</p> <p>„Na kraju projekta dobili smo upitnik za procenu, u kojem smo dali svoju procenu i mišljenja.“</p> <p>„Mislim da smo procenjivali obuku nakon svakog dana. To je rađeno u pisanom obliku.“</p> <p>„Na kraju projekta su svi učesnici popunili upitnike za procenu.“</p> <p>„Da, procenili smo obuku. Mislim da smo na kraju imali upitnik u kojem smo procenjivali šta nam se dopalo, a šta nije i pisali smo predloge šta je još moglo da bude urađeno.“</p>
Izjave savetovanju	<p>„Da. Dobiće priliku za novi početak, za započnu sopstveni biznis, na primer.“</p> <p>„Da, naravno, ako su zainteresovani za tu vrstu rada.“</p>

prijatelja ili rođaka da urade isto	<i>„Preporučio bih ovo svima koji žele da rade ovu vrstu posla. Tek kada sam počeo da radim video sam koliko je moja obuka zapravo bila dobra.“</i>
	<i>„Želim da svi u mom okruženju budu zdravi, ali za ljude koji imaju isti problem kao mi ovo udruženje je definitivno baza gde provodimo vreme, učimo, pomažemo i prevazilazimo sve teškoće zajedničkog života, tako da bih svima koji imaju isti problem preporučio da se pridruže.“</i>
	<i>„Apsolutno da, zato što za kratko vreme dobijete neophodno znanje i veštine, dalje možete da nastavite sami, da postanete svoj čovek.“</i>

Niko od ispitanika nije platio za ponuđene usluge. Na osnovu prikazanih izjava može se zaključiti da:

- ispitanici smatraju da je podrška bila korisna. Nekima je pomogla da dobiju neposredne prihode, posao i/ili novo zvanje. Međutim, u nekim slučajevima je podrška povezana i sa društvenim potrebama, uključivanjem u zajednicu i vršnjačkom podrškom, što prevazilazi zapošljavanje.
- nije bilo važnijih ideja o tome kako podrška može još više da se poboljša, ali čini se da je nuđenje višestruke obuke takođe korisno.
- se čini da je učenje kroz rad poželjniji način za usavršavanje.
- su različiti kanali informacija korišćeni za privlačenje interesa, u saradnji sa lokalnim organima, društvenim medijima, TV emisijama, usmenom preporukom.
- ispitanici nemaju mnogo izbora kada je u pitanju razvoj ljudskog kapitala, što govori o nerazvijenoj ponudi, koja je povezana sa nedovoljnim finansiranjem za ove usluge.
- kvalitet pružalaca obuke je bio adekvatan, postoji kultura procene i potvrđeno je da se obavljeni rad ceni pošto su ispitanici voljni da preporučie slično iskustvo svojim bližnjima, bez oklevanja.

Prakse koje obećavaju i istaknuti primeri

Na sastanku za potvrđivanje koji je održan u decembru, i na kojem se sa učesnicima diskutovalo o početnim nalazima, navedene su sledeće prakse koje obećavaju i konteksti:

- čini se da su socijalno preduzetništvo i socijalno preduzeće oblast koji vredi dodatno istraživati,
- uvođenje mentorstva/tutorstva u privredna društva kao podrška za opstanak radnih mesta zajedno sa obukom na radnom mestu i podučavanjem nezaposlenih odraslih ljudi pomaže u razvoju samopouzdanja, inicijative, međusobne podrške, učenja kako raditi sa drugima itd, elemenata koji su od velikog značaja za ostvarivanje uspeha i održivog zaposlenja.
- treba naglasiti razliku između „zaposlenja“ i „rada“, dok je zaposlenje često sredstvo za ostvarivanje cilja, sam rad pruža osećaj svrhe i neke OCD su mnogo više aktivne u oblasti pružanja korisnicima prilike da se bave sadržajnim radom, a ne samo da budu zaposleni. Na primer, ilustracija „rada“ koji ne mora da bude priznat kao „zaposlenje“ uključuje politički ili društveni aktivizam, volontiranje, samozaposlenje (iako zakonodavstvo pravi jasnu razliku

između nekih vrsta samozaposlenja, često ne može da odredi druge oblike; najjednostavniji primeri su zanatlije, proizvođači domaćih proizvoda, estradni umetnici)²².

²² Takođe treba navesti da u srpskom jeziku ne postoji razlika između engleskih reči „work“ i „labour“ (obe reči znače rad), vidi više u Čalošević (2018).

POGLAVLJE 6: ZAKLJUČCI

Zaključci

Zaključak 1. Srbija ima veliki potencijal za aktivno uključivanje OCD u sprovođenje politike razvoja ljudskog kapitala. Trenutno je u zemlji registrovano preko 32.000 udruženja i više od 900 fondacija, od kojih je 32% aktivno u oblasti istraživanja i obrazovanja, a 34% u oblasti vaninstitucionalnog učenja i dodatnog obrazovanja/obuke. U sferi civilnog društva radi oko 8.000 lica. Slično kao i u drugim zemljama, marginalizovane grupe u neformalnom obrazovanju vide šansu za poboljšanje svog života, što je od izuzetnog značaja sa aspekta društvene jednakosti u kontekstu celoživotnog učenja. Takođe treba istaći da je, kako se navodi u izveštaju EK, učešće u celoživotnom učenju znatno ispod nacionalnih ciljeva i ciljeva EU.

Zaključak 2. Postoji povoljno institucionalno okruženje, ali i prepreke i nedostatak poverenja među OCD. Zakon o javnim nabavkama Republike Srbije dozvoljava nabavku usluga u oblastima obrazovanja i stručnog osposobljavanja između ostalog i od OCD. Zakonom o budžetu predviđeno je izdvajanje sredstava za aktivnosti OCD u oblasti zapošljavanja omladine. Zakon o obrazovanju odraslih priznaje OCD kao organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih, pod uslovom da su registrovani za obavljanje te delatnosti i da su stekli status „javno priznatog organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih“. Nacionalnim akcionim planovima zapošljavanja takođe je predviđeno uključivanje OCD u njihovo sprovođenje. Međutim, OCD su trenutno minimalno zastupljene (5%) u nacionalnom registru javno priznatih organizatora aktivnosti obrazovanja odraslih. Osim tog, OCD smatraju da sistem neformalnog obrazovanja u Srbiji još uvek nije na visokom nivou i u njemu još uvek učestvuje samo vrlo mali broj organizacija, uglavnom zbog nestabilnih izvora finansiranja, ali i zbog teškog sistema akreditacije, kao i činjenice da poslodavci i dalje daju prednost formalnom obrazovanju. Takođe, u globalu, OCD u Srbiji uglavnom ne veruju da imaju efektivan uticaj na kreiranje javnih politika, kako na lokalnom, tako i na nacionalnom nivou, pa je nivo poverenja građana u organizacije civilnog društva još uvek ograničen.

Zaključak 3. Solidni resursi, lokalizovano prisustvo, sposobnost privlačenja finansiranja, odgovarajuće izjave o misiji, fokusiranje na ugrožene. Najvećem broju anketiranih organizacija sedište je u glavnom gradu, Beogradu (60%). Većina anketiranih OCD takođe obavlja aktivnosti i na nivou lokalne zajednice (73,3%). Većina posmatranih OCD radi sa mladima (60%), ženama (46%) i ugroženim grupama mladih (46%), i radi na olakšavanju zapošljavanja ciljnih grupa (80%). 73% anketiranih OCD su članice jedne ili više mreža, a 26% ih vodi mrežu civilnog društva u Srbiji. Anketirane OCD masovno koriste društvene mreže. Takođe, anketirane OCD smatraju da su najdelotvorniji načini sprovođenja aktivnosti organizacije neformalni kursevi obuke (66,7%), podučavanje i savetovanje (46,7%). Za najefektivnija okruženja za učenje smatraju učionice i centre za obuku (86,7%), te neformalna mesta (86,7%). 40% anketiranih OCD ima između 5 i 14 zaposlenih, a 40% ima između 15 i 59 zaposlenih, što ukazuje na postojanje veoma jakih resursa. Takođe se može zaključiti da aktivnosti anketiranih OCD uglavnom pokreću donatori, budući da su im sredstva donacija glavni izvor finansiranja (u 93,3% slučajeva). Statistička analiza pokazuje da OCD sa sedištem u glavnom gradu uglavnom imaju više zaposlenih.

Zaključak 4. Otpornost na efekte kovida-19 je pogodujući faktor za OCD. Anketirane OCD uglavnom nisu promenile svoje ciljne grupe korisnika zbog zarazne bolesti kovid-19 (93,3%), a većina (73,3%) ih takođe nije promenila ni prioritete. Međutim, većina anketiranih OCD je navela da zbog pandemije više koristi onlajn alate (86,7%). Do promene u ciljnim grupama/prioritetima nije došlo zbog toga što korisnici u većini slučajeva (73,3%) nisu imali novih zahteva. Ukupno 53,3% anketiranih OCD smatra da do promene nije došlo takođe i zbog toga što država nije imala nove zahteve. Većina anketiranih organizacija je identifikovala kratkoročne i srednjoročne lekcije, koje su najčešće podrazumevale prilagođavanje sprovođenja aktivnosti, odnosno metoda (84,6%) (na kratkoročnom planu) i inoviranje postojećih usluga (81,8%), ali i nuđenje novih usluga (45,5%) i privlačenje dodatnih sredstava (45,5%). Premda je kovid-19 doneo osećaj globalne paralize javnog života, takođe je otvorio

i mogućnost za podsticanje kreativnosti i iznalaženje novih načina za prevazilaženje izazova i obavljanje aktivnosti i redovnih poslovnih zadataka.

Zaključak 5. Uočava se izvesna nedorečenost u odnosu na angažovanje zainteresovanih strana i dijalog o politikama. 26,7% anketiranih OCD redovno, a 53,3% povremeno učestvuje u angažovanju zainteresovanih strana i dijalogu o politikama. Glavne zainteresovane strane su državne institucije (75%), Nacionalna služba za zapošljavanje (66,7%), poslodavci (50%) i organizatori aktivnosti obuke (50%). Veze sa zainteresovanim stranama ogledaju se uglavnom u analizama i istraživanju (75%), kao i zagovaranju (66,7%). Najmanji značaj pridaje se izveštavanju o korišćenju budžetskih sredstava (16%), ali i evaluacionom izveštavanju (25%). Nijedna od posmatranih OCD ne smatra svoj položaj u odnosu na zainteresovane strane neusklađenim, a većina smatra da su im aktivnosti komplementarne (53,3%), odnosno da imaju odnos saradnje (66,7%). Postoji zainteresovanost, ali istovremeno i nespремnost za intenzivnije angažovanje na aktivnostima zagovaranja. Anketirane OCD izrazito ističu da svoju sposobnost garantovanja transparentnosti javnih konsultacija uopšteno ne smatraju uporednom prednošću.

Zaključak 6. Postoji masovna spremnost OCD da doprinesu politici i praksi razvoja ljudskih resursa. Sveukupno, 93% anketiranih OCD planira da intenzivira svoj doprinos razvoju ljudskih resursa. Posmatrane OCD svojom glavnom prednošću smatraju sposobnost prepoznavanja potreba grupa izvan formalnog sistema učenja i zapošljavanja i uključivanja njihovog glasa u dijalog o politikama (60%). Najvažnije oblasti u kojima OCD smatraju da će najverovatnije doprineti razvoju ljudskog kapitala su samozapošljavanje i preduzetništvo (57%), dostupnost formalnog, neformalnog i informalnog učenja (50%) i korišćenje formalnog, neformalnog i informalnog učenja kao podrške zapošljavanju (50%). Postoji zainteresovanost za dalje angažovanje u oblastima podrške preduzetništvu, samozapošljavanju, razvoju socijalnih preduzeća i preduzetništva i prelasku iz neformalnog u formalno zaposlenje.

Zaključak 7. Obavljeni rad je svrsishodan i ostvaruje uticaj. Krajnji korisnici koji su učestvovali u aktivnostima anketiranih OCD smatraju da je podrška koja im se nudi svrsishodna. Nekima je omogućila da odmah dođu do prihoda ili zaposlenja, odnosno da steknu novo zanimanje. Međutim, podrška je u nekim slučajevima povezana i sa socijalnim potrebama, uključivanjem u društvenu zajednicu i vršnjačkom podrškom, što izlazi izvan okvira zapošljavanja. Stiče se utisak da je učenje radom omiljeni metod samorazvoja među krajnjim korisnicima. Ispitanici nemaju mnogo izbora u pogledu razvoja ljudskih resursa, što govori o nedovoljno razvijenoj ponudi u zemlji, a to je u vezi s nedovoljnim finansiranjem ovih usluga. Kvalitet trenera je adekvatan, postoji kultura vrednovanja i potvrđeno je da se ceni uloženi rad, jer su ispitanici spremni da bez oklevanja preporuče svojim najbližima slična iskustva.

Zaključak 8. Postoji prostor za korišćenje kulture vrednovanja, usvajanje složenijih digitalnih alata za učenje, obuhvatanje odraslih kao ciljne grupe, proširenje ponude usluga (ne samo obuke) i stvaranje interesovanja za životnu sredinu. Anketirane OCD se najmanje bave ciljevima održivog razvoja koji se odnose na klimatske promene i zaštitu životne sredine, kao što su COR 6 (Čista voda) (13,3%), COR 7 (Obnovljivi izvori energije) (20%) i COR 13 (Borba protiv klimatskih promena) (26,7%). Takođe smatraju da će u narednom periodu najmanje biti angažovane oko pitanja koja se tiču održivog stanovanja i zelene ekonomije. Najmanje zastupljene grupe korisnika su odrasli i deca s invaliditetom (40%, odnosno 33,3%) i odrasli u stanju socijalne potrebe (33,3%). Takođe, najmanje zastupljena aktivnost je zagovaranje u ime odraslih (20%) i jačanje informalnog učenja odraslih (26,7%). Prema navodima anketiranih OCD, najmanje delotvoran način realizacije obuke je onlajn obuka (13,4%), a anketirane organizacije ne koriste masovno sisteme za upravljanje učenjem za masovne otvorene internet kurse (MOOC), npr. Moodle (13,3%). Kod angažovanja zainteresovanih strana, kao najmanje važno ocenjeno je izveštavanje o korišćenju budžetskih sredstava (16%), ali i evaluaciono izveštavanje (25%).

Konačni zaključak. U globalu, može se zaključiti da OCD efektivno podržavaju razvoj ljudskog kapitala u Srbiji, odnosno razvoj veština, kompetencija, znanja i stavova koji pomažu ljudima u zapošljavanju i ostvarivanju svog potencijala. Međutim, taj potencijal se još uvek nedovoljno koristi. OCD na osnovu onoga što je naučeno mogu da ponude sadržajne usluge koje će pojedincu pomoći u pronalaženju stabilnog zaposlenja i sadržajnog rada. Čini se da bi aktivnosti koje promovišu saradnju s poslodavcima

i rad na olakšavanju zapošljavanja ugroženih grupa mogle da imaju najveći potencijal, sa naglaskom na značaj kako pronalaženja, tako i zadržavanja posla. Takođe se čini i da je fokusiranje na obuku iz društvenih veština u strukovnom kontekstu dalo rezultate, što je u skladu s međunarodnim istraživanjima.²³ Fokusiranje na osnovne društvene veštine, koje se odnose na obezbeđivanje i zadržavanje zaposlenja i unapređivanje ostvarivanja životnih i karijernih ciljeva, ne bi smelo da bude izostavljeno iz budućih efektivnih politika celoživotnog učenja.

Pitanja koja se tiču politike

U Srbiji još uvek u glavne tokove u potpunosti ušla svest o tome šta celoživotno učenje predstavlja i zbog čega su neformalni (i informalni) i formalni aspekti razvoja ljudskih resursa, kako u oblasti obezbeđivanja sprovođenja, tako i u oblasti prakse. To se poklapa sa nekim nalazima o značaju obuhvatanja ciljeva društvene uključenosti u politike zapošljavanja (i obrazovanja)²⁴ u čitavom regionu zapadnog Balkana. Sektor OCD u Srbiji bi mogao da pomogne u premošćivanju ovog jaza nudeći svoje iskustvo i prenoseći svoje pristupe u dopiranju do grupa korisnika, između ostalog i uz podršku ETF-a.

Stiče se utisak da postoji trend davanja prioriteta učešću organizatora formalnih aktivnosti obuke odraslih, što OCD u velikoj meri ostavlja u političkom i praktičnom međuprostoru. Tako, postojeći postupak akreditacije za OCD deluje suviše složeno i preterano regulisano, bez previše dodate vrednosti u smislu sveukupnog uticaja i kvaliteta koji ih njega proističe. Čini se da interakcije između OCD, kreatora politika i poslodavaca ne dovode do prihvatanja inovacija ili inicijativa za izmenu propisa, postupaka sprovođenja i sl. Takođe, takođe se stiče utisak da ne postoje efektivne platforme na nacionalnom nivou u kojima bi zainteresovane strane, uključujući i OCD i javni i privatni sektor, mogle da učestvuju i doprinesu kreiranju politika u oblasti neformalnog učenja. ETF može da doprinese premošćivanju ovog jaza pokretanjem zajednica eksperata, odnosno interesnih zajednica u ovoj oblasti.

Osim toga, iako mnoge OCD imaju iskustva u organizovanju aktivnosti neformalne i informalne obuke i premda je ocenjivanje zadovoljstva korisnika uvrežena praksa, čini se da se manje insistira na ocenjivanju ishoda. ETF može da pomogne u premošćivanju ovog jaza kroz programe izgradnje kapaciteta u okviru kojih bi mogli da se nauče efektivni postupci ocenjivanja ishoda.

Najzad, u javnosti u Srbiji nije široko poznat značaj OCD kao aktera, a samim tim i neformalnog učenja kao društvene aktivnosti, što je zadatak kojim bi sve uključene strane morale da se pozabave u narednom periodu.

²³ Robert E. Drake et al, 2012, 'Individual Placement and Support: An Evidence-Based Approach to Supported Employment', Oxford University Press

²⁴ For example refer to Bartlett (2017), 'Agenda-setting for VET policy in the Western Balkans: employability versus social inclusion', dostupno na: http://eprints.lse.ac.uk/68873/1/Bartlett_Agenda-setting%20for%20VET_2017.pdf

LITERATURA

Inicijativa A11 (2020) Srbija jedina u regionu nije preduzela posebne mere zaštite za najsiromašnije, dostupno na: <https://www.a11initiative.org/en/serbia-is-the-only-country-in-the-region-that-has-not-taken-special-measures-to-protect-the-pooorest/>

Bartlett Will and Pagliarello, Marina Cino (2016) Agenda-setting for VET policy in the Western Balkans: employability versus social inclusion. European Journal of Education, 51 (3). str. 305-319. ISSN 0141-8211

Čalošević Aleksandra (2018) Etnografsko istraživanje Srbija, projekat PROMOCIJA INKLUZIVNIH REŠENJA NA TRŽIŠTU RADA U DRŽAVAMA ZAPADNOM BALKANU - SRBIJA, UNDP Srbija

Građanske inicijative (2020) Aktivnosti OCD kao odgovor na Covid-19 Finalni izveštaj, dostupno na: <https://www.gradjanske.org/wp-content/uploads/2020/08/Aktivnosti-OCD-kao-odgovor-na-Covid-19-finalni-izve%C5%A1taj-.pdf>

Građanske inicijative (2020) Otvoreno pismo: Donatori moraju da deluju kako bi se osigurala otpornost civilnog društva tokom pandemije COVID-19, dostupno na: <https://www.gradjanske.org/en/open-letter-donors-and-supporters-must-act-to-ensure-civil-society-resilience-against-covid-19-pandemic/>

Civil Society Development Network (2020) Monitoring Matrix on Enabling Environment for Civil Society Development Country Report for Serbia 2019, dostupno na: https://monitoringmatrix.net/wp-content/uploads/2020/06/Serbia_English_CMR-2019-CIVIC_INITIATIVES.pdf

EK (2020) Izveštaj o napretku Srbije u 2020. godini, dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/serbia_report_2020.pdf

IPSOS Strategic Marketing and Dubravka Velat (2019) OCD Sector in Serbia in 2019: Assessment of the Situation in the Civil Society Organisation Sector in Serbia' dostupno na: https://act.org.rs/wp-content/uploads/2019/12/OCD-Sector-in-Serbia-2019_Summary_WEB.pdf

Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (2020), Spisak JPOA, dostupno na: <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2020/10/SPISAK-JPOA-OO-za-SAJT-262.xls>

Centar za istraživanje javnih politika (2020) I kad pandemija prođe, rad od kuće ostaće sa nama, dostupno na: https://www.publicpolicy.rs/projekti/55_even-when-pandemic-ends-working-from-home-will-stay-with-us#.X9ZWa7co_IV

Robert E. Drake et al (2012) Individual Placement and Support: An Evidence-Based Approach to Supported Employment, Oxford University Press

SeConS. (2020). COVID-19 i zaposlenost u Srbiji: uticaj pandemije i mera za njeno sprečavanje na zaposlenost i uslove rada. Beograd, dostupno na: <https://www.secons.net/files/publications/113-publication.pdf>

TAOCD (2016) Needs Assessment Report Serbia (ažurirano 2016. godine), dostupno na: <http://taOCD.eu/publication-list/needs-assessment-report-serbia-updated-2016/>

TAOCD (2019), Assessment on the State of the Enabling Environment and Capacities of Civil Society against the Guidelines for EU support to Civil Society in Enlargement Region, dostupno na: <http://taOCD.eu/wp-content/uploads/2020/09/Regional-CS-Needs-Assessment-Report-2018-2019-final.pdf>

Zdenka Milivojević (2006) CIVIL SOCIETY IN SERBIA SUPPRESSED DURING THE 1990S – GAINING LEGITIMACY AND RECOGNITION AFTER 2000, dostupno na: <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwiok4rDx8ytAhVEDuwKHYauDcAQFjAAegQIARAC&url=https%3A%2F%2Fwww.rs.undp.org%2Fcontent%2Fserbia%2Fen%2Fhome%2Flibrary%2Fpoverty%2Fcivil-society-in-serbia-suppressed-during-the-1990-s--gaining-le.html&usg=AOvVaw34tkcDsKm6nOv0hJIsDXK6>